



ГАОУ РХ ДПО «Хакасский институт развития образования
и повышения квалификации»

СОВРЕМЕННАЯ ЛИТЕРАТУРА ХАКАСИИ

Хрестоматия

Абакан, 2020

ББК 74.2.68.1 (2 Рос=Хак)
X16

*Печатается по решению редакционно-издательского Совета
ГАОУ РХ ДПО «Хакасский институт развития образования
и повышения квалификации» (протокол от 26 марта 2020 г.)*

Автор, чыып, тимнеен: Н. А. Мамышева, үгредігі тилітчен паза тоғыс
синін кōдірчен Хакас институтының наука тоғынчызы.

Рецензенттер:

М. П. Боргоякова, үгредіг наукаларның кандидады;
Н. С. Майнагашева, филология наукаларының кандидады.

ISBN 978-5-91386-080-4

X16

Современная литература Хакасии. Хрестоматия в 2 ч. / Н. А. Мамышева. – Абакан: издательство ХакИРОиПК «РОСА», 2020. – 72 с.

Хрестоматия «Современная литература Хакасии» состоит из 2-х частей. 1-я часть – для учащихся 1-4 классов, 2-я часть – для учащихся 5-9 классов общеобразовательных организаций. Хрестоматия является учебным пособием для дополнительного чтения школьников. В хрестоматию вошли произведения различных жанров современной литературы Хакасии, а также малых жанров хакасского фольклора, прошедшие апробацию через региональный образовательный проект ХакИРОиПК «Рюкзачок книг писателей Хакасии для чтения детям».

Цель хрестоматии – приобщение школьников к литературному творчеству писателей Хакасии; развитие умений анализировать художественный текст, определять тему, идею, проблематику, композицию произведения. Вопросы и задания к художественным текстам направлены на развитие коммуникативных и творческих способностей школьников.

ББК 74.2.68.1 (2 Рос=Хак)

ISBN 978-5-91386-080-4

© Н. А. Мамышева, автор-составитель, 2020
© ГАОУ РХ ДПО «ХакИРОиПК», 2020

Кіріс

Аарлыг хыгырыгчы!

Сіерер наа кинденең танысчазар.

Пу наада чарыхха сыххан кинде хоза хыгырарына чайалган. Киндее пүүнгі хакас чирінің аймах сарыхтыг поэт-писательлерінің хоос тоғыстары кірген. Пу киндені хыгырып, наа аттарнаң танызарзар, көңніңерні алғыдарзар. Поэт-писательлернің хоос тоғыстарынаң танызарзар, оларны үзүрерзер, анда нимеденең чоохталчатханын ілезіне сығарарзар, өөн сағызын таныхтирзар, хоос тоғыстың пүдізін чарыдарзар, автор турғысхан сидік сурығларны, авторнаң чаразып алай чараспин, үзүрерзер. Поэт-писательлернің чайаачы тоғыстары хоостыра литература проекттерін пүдірерзер, істезіг тоғыс ал парарзар.

Чайааныңар пөзік ползын!

XX-XXI ЧҮС ЧЫЛЛАРДАҒЫ ХАКАСИЯНЫҢ ЛИТЕРАТУРАЗЫ

І ЧАРДЫХ. 1-4 КЛАССТАР

Петр Васильевич Курбижиков

Курбижиков П. В. – саблығ хакас хайчы. Петр Васильевич чонның пазылбин пүткен поэтикасай чайаачызының өзіне улуғ хозым иткен. Петр Васильевич Орджоникидзе аймағының Пуғалар аалында төреен. Петр Курбижиков чүс азыра алыштың нымахтар ысчаң паза кип-чоохтар пілген. Танызыңар П. Курбижиковтың чайаачызынаң.

ПАЛА ПААЙЛАҘАҢ КӨГ

Чарых күнічек кір парған,
Айнаң чылтыс сых парған.
Паайа-паайах, палачаам,
Узу, узу, хызычаам

Минің хызым кічичек,
Минің палам иркечек.
Төзегіне чадыбызар,
Пиклеен ам узубызар.

Минің палам-күнічсем,
Чарых чылтыс-хызычаам.
Іченің часказы,
Пабазының сағызы.

Таңның чарии хызычаам,
Пірге тынған тынычаам.
Паайа-паайах, иркечсем,
Узу, узу, хызычаам.

ПУРҒУННАП КИЛІП ХАР ЧАҒЗА

Пурғуннап киліп хар чағза,
Пүдүрчүн хайдар кіргей ни?
Пурулып киліп көглебіссем,
Пу чоннар хайдар кіргей ни?

Хырчыхтап (хойың) киліп хар чағза,
Харачхай хайдар кіргей ни?
Харчыхтап киліп көглебіссем,
Халых чон хайдар кіргей ни?

ПАҒАЧАХ

Паға-паға, ай, пағачах, тидір,
Хамағычааң хайдағ чалбах анаң, тидір.
Хайдаға чалбах полар полған, тидір,
Түлгү пөрік көп кискебін, тидір.

Паға-паға, ай, пағачах, тидір
Харағычааң хайдағ хызыл анаң, тидір,
Хайдаңа хызыл полар полған, тидір,
Хыйан чоғар мин көп көргөбін, тидір.
Паға-паға, ай, пағачах, тидір,
Хулағычааң хайдағ халбах анаң, тидір.
Хайдаға халбах полар полған, тидір,
Сур ызырға көп кискебін, тидір,
Паға-паға, ай, пағачах, тидір,
Мойнычааң хайдағ узун анаң, тидір,
Хайдаңа узун полар полған, тидір,
Пурунғы мончык көп суғынғам, тидір.
Паға-паға, ай, пағачах, тидір,
Чарнычааң хайдағ чалбах анаң, тидір,
Хайдаңа чалбах полар полған, тидір,
Ізіг ішк мин көп чүктенгем, тидір.
Холычааң хайдағ узун анаң, тидір
Хайдаңа узун полар полған, тидір,
Паға-паға, ай, пағачах, тидір,
Пудычааң хайдағ узун анаң, тидір,
Хайдаңа узун полар полған, тидір.
Чабызах атха көп чөргөбін, тидір.
Паға-паға, ай, пағачах, тидір,
Азағычааң хайдағ улуғ анаң, тидір,
Хайдаңа улуғ полар полған, тидір,
Хазах чаркизін көп кискебін, тидір.
Паға-паға, ай, пағачах, тидір,
Харнычааң хайдағ теңнес анаң, тидір,
Хайдаңа теңнес полар полған, тидір,
Көче үгре көп іскебін, тидір.

ТУЗЫЧААМ

Аттаң чазағ даа мин чөрзем,
Арығ сағызым аар нимес.
Алнынаң пай даа полбазам,
Алтыннаң аарлығ тузычаам.

Сегирте чөрер ат чохта,
Сағыс агаа мин тутпаспын.
Сағынған табырах сағыстығ,
Сурлығ кўмўстег тузычаам.

Тигей пазына чарых кўн,
Тўрче чадыбызып, чїт парар.
Тарығып чуртаан тузычаам,
Турбин пїр туста, ирт парар.

Көк иир хойнына ізиг кўн,
Көлеткі салып, кїр парар.
Көглесен, өзелген көксїсеем,
Көлеткі польып, чїт парар.

Тарабарова Юлия Владимировна

Юлия Тарабарова Шира аймағының Чебаки аалында төресен. Ю. Тарабарова поэзиясына пасхан: «Олған паза чиит тузым Чебаки хакас аалында ирткен. Анда, минің көрізімнен, олған на тас алынча кипчоохтың хадағчызы полча, олған на иргі тура хайдағ-да чазыт чазырча. Ачырғастығ, иргі аалдаң пїр дее ниме халбаан. Тигір ибнің дее саңы истілбинче. Пай Иваницкийнің не чалғыс улуғ туразы хархай турча. Хайчы И. С. Аргудаевтің алыштығ нымахтары, кипчоохтары хачанға даа минің сағызымда халар. Хакас нымахтарының хайхазын паза кўзін улуғлан ла парып сизінгем. Школада ўгренчеткенде, кибелістерні пас сыххам. Прай чуртазым ўгредіг киресенен палғалыстығ. Ўгретчі тоғызын тастап полбаам».

МҰНДҰРГЕС МОНЧЫХТАРЫ

Мұндүргес чистегі
Поғом чазапча.
Мұндүргес чистегі
Мончых ит салча.

Көк көгенегім
Порчонаң чазим.
Хоостарның сіліинен
Ончаамны иптим.

ЧАСХЫ

Часхы чулаттар сыңырап,
Чолда көллер артысча.
Пораатай азаан арыглап,
Хысхыны чууп салча.

Сыгырай салаада одырча,
(Ам даа ол учухпаан).
Парчых сарын толдырча,
Часхыны саблап.

Арыгда хар хастылып,
Часхыны апарча.
Хандыхтар чарылып,
Часхаа өрін парча.

ЧАЙҒЫ

Арыгча чайғы ээленче,
Суғ хазында тынанча.
Палыхчының аниин көрче,
Пүрлернең ойнапча.

От хыринда одырып,
Хамыстарнаң чоохтасча.
Уйғу пирбин, майыхтырып,
Чылтыс табар полча.

Чистектерні тастап салып,
Мискелер чідір салған.
Туңма сырайын сырлап,
ІрімчİK хылын тарт салған.

КҮСКҮ

Сарығ пүрлернің порааны
Пір ай арыгда саап парча.
Чайғы анымчохтасчатханы
Мөңіс сағыс таратча.

Турналар өөрі тигірде
Ырах чирлерзер учухча.
Күскү өңнері чох пір дее,
Соох күннер чағдапча.

ХЫСХЫ

Хазында хуруғ салаалар
Уйғаа пастырчалар.
Полбаан осхас күгүрттер.
Ирг парған чылығ күннер.

Күскү амыр паза чағын,
Күн ам даа чылытча.
Хысхы алнындағы сағын
Көзенеемзер пахлапча.

Ах хазыңнар тоопча.
Чил-пораанға саптырып.
Салаалары соопча,
Чайғы ізиинен тынанып.

Тілбестеен О. П. Шулбаев

Анатолий Викторович Килижеков Кибелістер

Хакас литературасында Анатолий Килижеков ин таңнастығ ус полар. Чуртазында пір ле «Чылығ күнде» тіп киндезін 1970 чылда сығарыбысхан. Че ол ағаа улуғ сабланыс ағылған. Олғаннарға чарыдылған хысхацах кибелістері сах андох прай үгредіг программаларына киріл парған. Олох тустарда Анатолий Викторович «Ах тасхыл» альманахта улуғларға кибелістер сығарча.

Төрсеен-өскен чирі А. Килижековтың Уйбат істі полча. Чүс чылмының алнында Чарков (Уйбат) аалдаң ырах нимес, Нин сугның сол чарында, Хырғыс аалы полчаң, сағам ол чоғыл. Анда алында улуғ ханнар өргезі турған, хойың чурт хайнаан. Хырғыс сөөктіг кілечектер, Котняктар, Инкечектер, Созыйлар паза пүрүтттер, пасха даа хара хамых чон Хыр хыс тіп тас көзөгө тайығ итченнер. Анатолий Килижеков пу тустарның ырах соонда чуртаан, ічезінің чалғыс ла палазы полған, че ол хырғыс сөөктің талаанын хаап халған полар. А. Килижековтың 2006 чылда хатап сығарылған «Чылығ күнде» киндезін орыс тіліне тілбестеен Наталья Ахпашева.

ПҮҮР

Пүөр тістерін тазылатча,
Пүөр азыхтаң астапча,
Хорыхча аалзар парарға
Арға чоннаң чаразарға.

ТҮЛГҮ

Хараа тооза чазыча
Түлгү чөртүр наа харча.
Піс ізінче пастырчабыс,
Сүмелерін хыгырчабыс.

ХОЗАН

Кічіг дее полза, чапчан,
Хыйыр даа полза, чиркеен.
Хысхы килзе, ах тулуптыг,
Чайгыда пора тонныг.

СЫЫН

Таң тигірде ағарған,
Чил пұрлерде усхунған.
Сыын тайғача маңзырап тур,
Мүүзінде күн ағыл тур.

КҮСКЕ

Күске тоңасха хынча,
Хараа тооза тазынча,
Азыранып алып, тынанча,
Сағалларын тарапча.

ПОРСЫХ

Узун күн, ізіг күн,
Көп тир ағар сырайға пүүн.
Порсых інде одырча,
Істінде чағ хайнапча.

ТИИН

Ізіг күнде пастырчам,
Ағастарға хол тутчам.
Магаа тиинічек хынча,
Хузухтарын сыйлапча.

ӨРКЕ

Иртен інінең сығып,
Ікі азахха турып,
Пора өрке сығарған,
Порчоларны усхурған.

ХАРАЧХАЙ

Ах көксiлiг абахай,
Сiлiг үннiг харачхай,
Миннең пурун узупчадыр,
Миннең пурун турчадыр.

ТОРҒАЙ

Көк тигiрдең, торғай,
Ырың, айабин, көп чай.
Ырың чирзер тоолазын,
Порчо полып чарызын.

ХАСТАР

Пөзiкте хастар парғлапчалар,
Соохтар мыннаң тискiрчелер.
«Га-га-га!...» – анымчохтасчалар,
Харах чазын тоолатчалар.

ӨРТЕК

Нымырт харахтығ өртек
Хайдағ иптiг, өкерек.
Син минi үгрет чүзерге,
Суғ алтында одырарға.

ПАРЧЫХ

Часхы соохты тискiрген,
Хустарына искiрген.
Парчых чирiн таныбаан,
Сала саба парыбыспаан.

Александр Чапрай / Александр Иванович Котожеков

А. И. Котожеков – хакас драматург, сӧс чайаачызы, хоосчы. А. Котожеков Алтай аймагының Аршанов аалында төрөсөн. Он классты Хубачардагы ортымак школада тоосхан. Аның чайаачы чолы «Таң солбаны» литература пiрiгiзiнде пасталган. Аның пьесалары хакас культуразы тилирiнде хозым иткен паза идер. А. Котожеков илеседе пьесалар пас салган. А. И. Котожеков «Ӗңнiг хозанахтар» нымахтың авторы полча.

Ӗңнiг хозанахтар

Пу киректер полар кiнде iкi оолағас кӖзенек алнында харнычахтарын кiнге сiстеп, ойда чатханнар. Тигiр ап-айас полған. Пулуттар, неке, iзiге пысчатхан Африказар парғлабысханнар. Кiн уғаа iзiг теепчеткен. Оолағастарның харахтары пос ла чабылған. Торғайахтар даа пiўн ырлабааннар. Ибiре сып-сым на поларчых, хончыхтары – Тасха хум (аны прайзы iди адапча) ундут салған полар адайына суғ пирерге.

– Iзiг, – тiпче Трюльча, харахтарын нуубызып.

– Я, – iндесче Бобочо, – эк, ам ууча шине ит пирген полза, хайдаг чахсы поларчых. Чадарчыхпыс, а харныбыс топ-тох, хараабыс таа чахсы чабыларчых.

– Эх, – улуг тын салча Трюльча, – табырах арах пу кiн иртерчiк. Ууча таңда шине идер.

– Я, мин хуи-хуруғ одыңнар ағыл пирем, шинелер пiр-пiр ле, – махтанча Бобоча.

– А минiң одыннарым артых полар, пот кӖрерзiң, – пазын кӖдiрче Бобочо.

Че Трюльча тартызарға арғаастаныбысхан. Уғаа iзiг.

– Эх, Мойнағы, хыңзыплача, – паза сарыспасха полып, теен Трюльча, – пар, чоохта ағаа пiске узирға пирбинче тiп.

– Суғ iзери килче полар, – сизiн салған Бобочо, – апар пир ағаа суғ, ол паза хыңзыбас. Мин дее iзiп алам.

Трюльча, кинетiн тура хонып, Бобочоны чымчылабысты.

Бобочо, ибзер чiгiр парып, суғлығ айах ағыл килдi.

– Ам пу айахты Мойнахха апар пир, че iди турғыс сал – адай айахха чит полбазын, – iгретче Трюльча.

Бобочо поэты даа сизiн салды Трюльчаның сағызын. Айахты Мойнах чит полбас иде турғыс салды. Аннаң андар мындағ ние полған. Адайның суғ iзери килче, че айахха чит полбинча. Клоуннар даа Мойнах адайча пол полбастар, неке. Ол, кинчедең поэты полбин, нинче-нинче хати пас азыра асты, iкi азахха турып, плесет сал сыхча. Хайда-хайдар хыңзып, сiлегейлерiн азырып, суғлығ айахха чызынча. Пот анда iстiлерi ағырғанча ээрескеннер iкi оолағас. Ээрезiп, хамахнаң хамахха даа урунысчатханнарын сизiнминчелер. Оларның «уух-аағы-на» хайдаң-да Шепшентяк теен саасхан учух килген. Аны аалдағылар прайзы даа таныңаң, че хынамачаңнар, Шепшентяк уғаа синiнең артых хопчы полған.

Оғырларнаң, хасхыларнаң на ынархас чөрчең. Сынында ол оларның көрігчизи полған. Ниме-ноо хайда чатчатханын тооза чоохтачаң оларға. Пылтыр, тіпчелер, олох көзіт пирген оғырларға, хайда Виноградник теен апсах виноград сүзүнін урчаң поғда ідістерін тутча. Тура поэзиянче ідістер пір хараада ла чіткелп парғаннар. Пот ол Шепшентяк теен саасхан истип салтыр оолағастарның хатхырысчатханнарын. Адай-парасханның ирееленчеткенін көр салып, саасхан ідөк өрчліг ээреп сыххан.

Мойнах адай, паза сыдап полбин, тимір кинчизін кимір сыххан, тістері ле тазылас турадыр. Аар-пеер сілігінче, поэзия аларға тіп. Че поэзиянча ондай чоғыл. Анаң на адай, нинче пар күзін чыып, үкүс салған суғлығ айахха чидерге тіп. Аңмар пастап иленнеп ле турған, ам, тізең, ығырабысхан. Кинетін күл-тозын көдіріліп, пір сарина поғыри халған. Пу күзүрт-хазыртха, харахтарын чухчулана, Тасха кум ибдең сығара салған. Изел парған аңмарын көрбинен не, аахтап сыххан:

– Хончығастарым! Чон-чахсы, арачыланар!

Галина Гигорьевна Казачинова

Г. Г. Казачинова Ағбан Пилтірі аймағының Аев аалында төрсең. Г. Казачинова – сөс чайаачызы, поэт, тілбесчі, үгретчі. Г. Казачинова – олғаннарға пасчатхан сөс чайаачызы. Галина Григорьевнаның чайаачызы олғаннарны ибіркі чир-чайаанны хайраллирға, Ада чир-сууна хынарға көстепче.

Сарышар

ӨСКЕН ПІСТІҢ ЧИРІБІС

Өскен пістің чирібіс
Хакасия-инебіс,
Паарыбыснаң паарсирбыс,
Чүребіснен хынарбыс.

Ыр хозымы:
Ке-күк, ке-күк!
Чазыбыс хозылча.
Ке-күк, ке-күк!
Сыныбыс пик өсче.

Искен пістің суучабыс
Ада-суғ Ағбаныбыс,
Паарыбыснаң паарсирбыс,
Чүребіснен хынарбыс

Ыр хозымы.

ПОТЛА, ПОТЛА, ПОТХЫЧАХ

Тиин, тиин, тиинічек,
Хара чоллыг пиіічек,
Соохтаң тистек,
Төрімзер ирттек.

Потла, потхы,
Потла,
Табырах пызыбыстах.

Чалахай хусхацах,
Хып-хызыл паарыцах,
Ибімзер кірдек,
Ас-тамах чідек.

Потла, потхы,
Потла,
Уйатха ла сухпадах.

Эй, сірер, хузычахтар,
Чохыр, ах аңычахтар,
Минзер чол табыңар,
Прайзыңар ааллаңар.

Потла, потхы,
Потла,
Пу чонны тосхырдах.

ЧАСХЫ

Күнічек күлінче,
Сузычағы кўрленче,
Сурнахнаң ойнапча,
Талцыхханча хатхырча.

Сурнағас ла пурдайча,
Сузычахха харысча,
Сьдаспин ылғапча,
Пустығ пурны хайылча.

Кнайах аны часхарча:
– Килер ам даа хысхы, – часча.
Ашағас харлар, – тіпче, –
Айланар, – киртіндірче.

Паин Саа / Баинов Александр Алексеевич

Александр Алексеевич Баинов – хакас сӧс чайаачызы, хоосчызы. Паин Сааның чайаачызынаң танызыңар.

Чиит питуҕас хысхырча:
– Аҕарып, таң атыхча!
Аҕарып, таң атыхча,
Прай тіріг ниме турча:
Табырах ат кістезін,
Паарсах інек мўўрезін,
Хазыр адайах ўрзін,
Узупчатхан чон турзын!
Піс кўн тооза тоғынарбыс,
Пу чуртха пай ағыларбыс!

Кўнічек иртен турған:
– Мин хараазын узубаам.
Хараа тооза мин тыңнаам
Хайди чилічек ырлаан...

Мин амды парам узирға,
Пулутнаң төзек частирға,
Тубаннарнаң чабынарбын,
Э-э! Кўн тооза тынанарбын...

Тадылығ порчо көрглепче
Чазыларда алтын аар.
Ы-ылап, сы-ылап учух чөрче,
Алтын аарға уғаа аар!

Көк оттарда пір табан
Улуғ пөрік кис салған.
Чалғыс азахтығ чөрче,
Адалча табан – миске...

– Тох! Тох! Тох! – Алас тохлатча.
Ағастаң хурттар сығарча:
– Хайдағ андағ пу хурттар
Ағасты хурутчалар?
Мин, алас, полчам имчі,
Ағастарымны имним.
Арығда мин чуртапчам,
Көк чайаанға тың хынчам.
Төрсен чирімде чуртим
Прай нимені хайраллим.

Тоғынча, тоғынча,
Тоғынча теербен.
Тоолапча, тоолапча
Теерге талған...
Эк! Ағыпчалар
Хамаамнаң тирлерім,
Хоорған көче
Тартарға уғаа аар...

Аалчыларны сағыпчабыс,
Улуғ песте от салчабыс,
Тиісічекте ит киртчебіс,
Хазанда суғ ізітчебіс.
Мүнічек хайнап турча –
Чарбалың үгре пысча...

Син искезің, син пілчезің
Пар Ағбанда турачах.
Улуғ нимес турачахта
Чуртапчадыр абачах.
Абачахтың төрічесене
Көп килчелер аалчылар:
Албыға килче күзеннен,
Пастырчалар хозаннар,
Түлгүчек килче хунунан,
Чағдапчалар порсыхтар.
Чүгүрчедір тиин хамноснаң,
Маңзырапча хара паар.
Пастырчалар өрініснен,
Пастырчалар күліне.
Сыйыхтарны ағылчалар
Аба төрсен күніне.

Харычахты кем хасча,
Күскечекті кем тутча?
Кем хазаазар пар килче,
Танахтарны тут килче?
Кип-азаа кемнің сіліг,
Хузуруғы чазағлыг,
Харахтары күлінчек? –
Аның ады... түлгүчек.

Татьяна Федоровна Казанаева

«Тайга саңычактары»

Татьяна Казанаева – олғаннарға пасчатхан чиит сӧс чайаачызы. Татьяна Федоровна Пии аймагының Кичіг Ноньш аалында төреш. Он классты Бондаревтегі ортымах школада тоосхан. Ағбандағы хазна үгретчилер тимнечен институтты тоосхан. Т. Ф. Казанаева – хакас тілі паза литература үгретчизи. Илеседе чыллар Ағбан Пилтірі аймагының Доможаковтағы ортымах школада тоғынған. Сағам Н. Ф. Катановтың адынаң Хакас национальнай гимназияда, хакас тілі паза литература үгретчизи полып, маңнаныстығ істенче. Ол поэт, үгретчи полча. Россия писательлер пірігізінің араласчызы. Аның кибелістерінің темалары: төреш чирі, тайға; аңычактар, оларның ондай-хылыхтары.

АҢНАР

Аймах-пасха үннернең
Арығ-тайғалар толча.
Аңычактар көрімінен
Аллығ чирім сабланча.

Аңнарның пик күзінен
Ах тасхыллар сууласча.
Ағастарның күүлезінен
Аарлығ чирім пайыпча.

Албығалар сілиинен
Ах чарыхты хайхатча.
Ах киигестер ізінен
Аңчыларны аймаргча.

Аймах-пасха үннернең
Арығ-тайғалар толча.
Аңычактар көрімінен
Аллығ чирім сабланча.

АБА

Халын тайғада чуртапча,
Хазыр хысхызын узупча.
Хызыл часхызын усхунча,
Хапчығай аба хайынча.

АЛБЫҒА

Албыға кічичек аңычак
Астап чӧрче хысхызын.
Аңны сӧрче тап-табырах,
Айдас салча халығын.

АХ КИИК

Ах мойдырых кис салғам
Айдас чонымның алнында.
Айға сілиме махтанғам,
Азыр мүўстер алғанда.

КИИК

Табырах азахтарым позымның
Тыны, чуртасты АО халчалар.
Тарынчах ачын пўўр-аннардаң,
Оғастырбин, оой осхырчалар.

КӨРІК

Кічичек аңа саналчам,
Кўннi ағаста сахтапчам.
Кўнзiре ухааннапчам:
Кўн хайдағ полар чарлапчам.

ПАРЫС

Пирiк тасхылда чуртапчам,
Пөзiк тағларда хайынчам.
Пилiг хырларны алтапчам,
Пөзiкке чонда паалатчам.

ТИИН

Чылығ чайғыда азыхтарны
Чазырчам хооллығ ағастарда.
Чабал кўннердегi соохтарны
Чырғап иртiрчем аңмарымда.

ТҰЛҒҰ

Минiң сарығ теерiчегiм
Кўн не чiли чарыпча.
Мағат алтын кибiчегiм
Кўн тооза даа чылытча.

Мындағ сiлiг тонычағым
Кiзiлернi хайхатча.
Мына өңнiг хузуриичаам
Кiчiг-улуғны аптапча.

Мирчең чапчаң азахтарым
Кiзiлердең тис чөрче.
Минiң сиргек хулахтарым
Көп нименi ситкiпче.

Микеліг аңа саналчам,
Кізілер аны сизінче.
Матап табырах сағынчам –
Көйтiк сағыстар чүгүрче.

ХОЗАНАХ

Хысхы тустарда халгырап,
Хайран позым чуртапчам.
Хар осхас тонымны тастап,
Хатап чайғыны сахтапчам.

II ЧАРДЫХ. 5-9 КЛАССТАР

Галина Григорьевна Казачинова «Төлібіс чулазы»

ЧИРИ-СУУМ СӨСТЕРІ ТӨРЕЕН ЧҮРЕЕМДЕ

Өзіп, ойнап аалым аразында,
Хайхи, суучаам ырын исте,
Порчоларға чапси арыгда,
Чирі-суум сөстери төреен чүреемде.

Олар чараан Ай-Күн сузында,
Паарсах пабам-ічем сөстерде.
Ада чайаан күлнізінде,
Ирбенниг чазылар хойнында.

Чалғыс саар-чолычах ырада
Апарза даа, ұлүзім хоғдыра,
Маң сай күргенниг чирімче
Көңнім, күлініп, ал чөрче.

...Өзіп, чуртап позының чирінде,
Муңар төллерге чөлене,
Чирі-суум ызых сөстер чүреенде
Чоным ал чөрче, өріне.

Сурыглар паза идер тогыстар

1. Пирілген кибелістің пастағы төрт поэтической чолында нимеденер чоохталча? Оларны хати хыгырыңар. Автор хайди чирі-сууна теелче? Автор, чирі-сууна теелізін чарыдып, хайдаг хоос ондайларнан тузаланча? Көзидімнер табыңар.

2. *Ирбенниг чазылар хойнында* сөстерні сірер хайди оңарчазар?

3. *Чирі-суум ызых сөстер* тіп хоос сөстерні чарыт пирінер. Пирілген хоос сөстерге синонимнер табыңар.

4. Пирілген кибеліске хоос хоостаңар. Кибелістің хайдағ кизегі хоос хоостирына килісче? Ноға? Чарыт пиріңер.

5. Г. Г. Казачинованың кибелізі хайиыңар тартты ба? Хайдағ сағыстар ол төрітче?

6. Кибелістің алынча (хынғанни) кизегін көрбин чоохтирға үгрен салыңар.

ТІЛІМ МИНИҢ

Тастаспас арғызымзың,
Тыны арығ хакас тілімзің,
Тайға чілі күүлепчезің,
Талай чалбағы синнігізің.

Ыр хозымы:
Чирімнің ирбен одызың,
Чүреемнің изіг ханызың,
Чонымнаң син пурунғыдаң.
Чіт парзаң, кем пол парам?

Тағларымдағы осхассың,
Тоозылбас Инесай суумзың.
Төөле мині хайхатчазың,
Түгенмес-парбас өкерзің.
Ыр хозымы.

Түрк көп пасха халыхтығызың,
Тооза туған-туусханнығызың.
Тыным хысча, сағынзам.
Чоным кем полар, чіт парзаң?

Сурығлар паза идер тогыстар

1. Кибелістің пастағы төрт чолындағы *тілім минің* оннағны чарыт-чатхан тиннестіріглерні, тірілдістерні табыңар.

2. Пирілген кибеліс сарынға чағын. Сарын сарыхтың хайдағ алынча танығлары кибелісте учурапча?

3. *Туған-туусханныгызың* сөстернің туазын чарыт пиріңер.

ОБАА ТАСТАР

Күрген тастар хархай турча,
Киречілеп көп чон хораанын.
Күлүк алыптарыбыс анда чатча,
Көрбес пол парып күн чараанын.
Таста пічіктерібіс чарлапча
Илбек хазнабыс пар полғанын.
Күннер-айлар алыслача,
Амғы піске чайдырып сузын...

ПУРУНҒЫ ЧОЛЛЫҒЛАР

Өй пабамның сөөгi тураннар –
Хай ырах пурунғы чоллығлар.
Тархыныбыста полған олар
Хыйға, күлүк родтығ чоннар.

Чуртас кiнiн пик тутханнар,
Ортын Азияны саблааннар.
Пос чирiнде хан-пиг полғаннар –
Пүўнгi пiстi пөгдархатчалар.

КҮСКҮ

Чил хараа тооза ўрүккен,
Чазыда сiгеннер пүгiлген.
Чалғыс сарығ пүр чалбастаан,
Чыырыла, пулуттар халбастаан.

Хызара, таң чарии көрiнген,
Көл суу ап-арығ көгерген.
Көөлче көк тигiр амыраан,
Күн хараа чарыда тараан.

Ағас салаазы чүрексеен,
Арғызын чохсынып, көрглеен.
Аар чалғыс пүрге өрiн тур,
Ағасха ол пик чарбантыр.

КӨРТIК

Кiчiг аңычах чiли, көртiк
Хузух төзiнде узупча.
Тигiрдең, айап, айыцах
Таң атханча харапча.

Көртiгес күнөрте көйтiк,
Күничектең көөленче.
Майылдырча аны күрезiг,
Тустар хатап чидер iзенче.

Мин дее полғам күстiг,
Кистiмде часхы илерче.
Күскүниң соонда харлығ
Хысхының чүзi көрiнче.

Төлибiс чулазы – тыт ағазы
Род чулазы – тыт ағазы –

Төллөр өзені, чылтызы,
Чирде чызыбас чилегезі,
Өөркіде оңмас чөткізі.

Улуғ чонның улуғ алғазы,
Чабыстың чахсы чооғы,
Арға-сөөгі іріктебезі,
Өтіп чыллар өңненізі.

Палтыдаң торбас аны,
Игектең игебес өзенні –
Узах чазы үзілбезі,
Көггергенін чідірбезі.

Іди аарлатхан род чулазы –
Аның ызых мөңе ағазы.
Чүректе чітпинче ізі,
Хатап-хатап ағаа пазырча төлі.

Сурығлар паза идер тоғыстар

1. Кибелістерні өтіг паза маңзырабин хығырыңар. Хығырчатса, үн көдірілізіне, тохтағларға хайығ салып одырыңар.
2. Хынған кибелісті көрбин хығырарға үгрен салыңар.
3. Г. Г. Казачинованың кибелістерінде нимеденер чоохталча? Пирілген кибелістер хайдағ темаларны чарытчалар?
4. Кибелістернің өөн сағызын чоохтап пиріңер.
5. Г. Г. Казачинованың кибелістері немее үгретчелер?
6. «Тілім минің» темаа чарыдылған кибелістерні өтіг хығырарына поэзия (иирні) мариин иртігерінде өткін аралазыңар.

Сизидіріг!

В. А. Карамашева Г. Г. Казачинованың чайаачызынаңар

Казачинованың кибелістер пазып пастаанынаңар сағысха кирерге сурыңғанда, хынығ кирек сағысха кірген. Ұгренчі тузында ол газетая кибеліс ызыбыстыр, үс салковайча ахчазын алтыр. Кічіг аалычактағылар хахап партырлар. Колхозта трудоденьге астаң паза даа пасха тамахтаң на санасчаңнар. Аннаңар, кибеліс үчүн анча төлег килгенде, чоох иледе партыр: «Хайди! Тың даа көп паспиндыр, анча ахча күреп ширгеннер. Аринча тик тоғыс үчүн!». Анаң, хайди ол кибелісті пазып алған тіп, хыстырлар. Анзы чарыт полбинча. «Эк, ахчазын алча, а чоохтирға сағызычаа читпинче!» Іди иреелеткен соонаң кічичек автор хоос сөснен иледе айғаспиндыр. Че амды сыхчатхан книгазы студент тузынаң сығара пасхан кибелістерінең пасталча. М. Кильчичаковтың наа книгазы сыхса, мин, ол тустағы чиит кізі, аны хығырған соонда, чуртасха чарых көр сыхчаңмын. Казачинованың кибелістері чүреемде ідөк чарых

іс халғыс салды. Ағаа хоза, автор чир-чайаанға пурунғыларыбыс ондайынаң улуғласнаң көрчеттір. Кічиинде аастығ-тілліг Чарыхтанар көп исчең полтыр: хам төрелліг кізі түзінде, харасхы хоолча парып, уғаа пасхачыл чарыхха сых килче. Анда Чарых хам полар кізее чолын прай чоллас пирче. Ол Чарыхты Ада тічеңөктер. «Ада тееіне Папа килісче, – тіпче Г. Казачинова, – Папа Римский паза Ада чоннарның киртініс киресең устагчалар. Папа Римский сөстер улуғ танығларнаң пазылчатханда, Ымай Ине, От Ине, Чир Ине, Чир-Суғ Ине, Өөркі чайааннарыбысты ідөк улуғ танығларнаң пазарға кирек. Алай ба чон киртінізінче Чарыхтанар чоох узаратса, тігі чирде мындағоғ осхас күн, ай пар, че ол Чарых пүлес. Пар сын чирдегі нымзах, истіг Чарых аарлығ тастарнаң палыңнапча паза пар мындағы Ах Чарых, аның пірсі Чарых Сус». Оларны автор поэзияның көрізінче улуғ танығларнаң таныхтап пасча.

Сурығлар паза идер тоғыстар

Текстті хығыр сал. Г. Г. Казачинованың хайдағ произведениелерінен пастағлығ класстарда танысхазар? Сағысха кирінер. Чоохтап пирінер.

ХАН ПОРА НИКОЛАЙ ФЕДОРОВИЧ КАТАНОВ

Текстті хығыр. Пирілген сурыға текстте нандырығ тап: ноға Н. Ф. Катанов саблығ востоковед-ученай полча? Сағызыңны чарыт пир.

2017 чылда илбек востоковед-ученай Николай Федорович Катановха 155 час толча. Н. Ф. Катанов тюрк тілдерін паза тюрк чоннарының чайаачы устарын тилдерінде хайдағ илбек тоғыс ит салғанын оңарчабыс. Аның киндеде сыххан паза холнаң пасхан істезіг тоғыстарын амға теере тюрк хазналарында ла нимес, че ідөк ыраххы Финляндия, Норвегия, Венгрия, Германия, Болгария, Англия, Япония, США, Австралия хазналарында үтренчелер.

Өкіс өскен паза кічигде маллар ла хадарчатхан оолагас, поэзияның таланы паза тоғысха матап күстенген сылтаанда, «пістің асхынах чонның, пілізі чох тирең оймахтаң пөзік цивилизацияа, культураа сығып, чалтырапчатхан чалғыс чылтыс полыбысхан», – іди саблығ чир-суғчызынаңар хоости пасхан Л. Р. Кызласов. Чылтыс, тізең, муңар чыллар успин чарыпча. Аннаңар минің киндем хоза пазыл парған.

«Мин дее олох инородецтерден сыххам...»

«Пора, пора», – хысхырған ууча, наа төресең палачахтың чохыр сазычағын көріп. Алай ба тигірдегілер хакас чонның пастағы илбек ученайның төресең іди таныхтааннар ба? Аннаңар ол уучаның іди сых парыбысхан сөзі, палачахха сиип парып, аның ады-солазы полыбысхан. Амға теере хакас аалларында улуғ частығлар сағысха кирчелер: я, полған андағ хыйға кізі, Пора аттығ.

Катанов 1862 чылда силкер айының 6-чы күнінде (сағамғы ондайынаң 19 майда) төресең. Соонаң, кірөске түскенде, абыс ағаа Николай тіп

ат пирген. Таң ол 19 декабрьдан тигірибдегілер ах арығ Николайның күннерін таныхтапчалар, тигіриблерде чўзерден тадар палаларын пір саңай кірөске түзіріп, прайларына төйі аттар пирглеченер. Иди Катановтар сөбірезинде кічіг оолгычахтары Николайох улыбысхан. Аның улуғ харындазын ідөк Николай тіп адаан полғаннар. Аннаңар соонан поэзының школадағы тетрадытарында паза пастағы наука тоғыстарында ол Н. Ф. Катанов 2-чі тіп пазынчаң полған.

Итсе-де, *Николай* ат грек тілінде *чоннар чиңсичізі* тіп таныхталча, аннаңар пу ат Катановха киілістіре пол парыбысхан, неке. Амғы тусха теере востоковед-ученай Николай Федоровичтің адын, аның тоғыстарын аймах чоннар аразында чахсы пілчелер.

Ноо ниме паза хайди поларын піс түптестіребспіс. Аның олған тузында пір дес танығлығ ниме полбаан. Сағай чазызындағы олғаннарның чуртазын ирткен.

Н. Ф. Катановтың чуртазынзар айлан көресенер. «Пабам минің сағай родының тадары полған, ічем, тізең, хаас... Сағайлар амды Сағай чазызында чуртапчалар. Ол Асхыстағы Инороднай управаа кірче. Управа, тізең, Ким губерниязындағы Минсуғ округының ұлұзінде полған, Асхыстаң алтынзархы-іскеркі саринзар 15-че пирста оортах Изўм теен орын пар. Анда мин 1869 чылға теере чуртаам. Пістің сағай родының олғаннарох чілі өскем. Чылығ тустарда мин пабам-ічемнен хада прай саринаң ачығ Сағай чазызында, чайлағда полчаңмын, чылың соох тузында Сарға көл хырында, Ағбан хазында, хыстагда чуртачаңмын. Чайлағ хыстагдаң 1,5-2 пирста оортах турчан. Хыстағ хырында от сапчаң пүктер полғаннар. Чайғызын мин пасха олғаннарнаң хада хойларны паза пызоларны көрченмін. Сағай тадарлары оох малларны хадарарын, өөнінде, олғаннарға пир салчалар.

1869 чылда Чон ўгредии министерствозының Асхыста пір класстығ училищезі азылған, мин андар орыс пічиин ўгренерге кірібіскем. Минің ўгретчім пабам хоостыра абаам Ефим Семенович Катанов полған... Абаамның хольында мин 1869 чылдаң сығара 1876 чылға теере ўгренгем; чайғыны мин Изўмде иртірченмін, мының алнындагох чілі, пызолар паза хойлар хадарчаңмын, пасха туста училищезде ўгренченмін.

...Мин пабам-ічемнен хада тағ паза ибдегі тайығларда көп араласхам паза ибдегі малларның арачылағчылары тіп, көп хати пазырғам. Паба-ічемнің соонча *орыс Худайы тигірде чуртапча* алай ба *орыстар тигір худына киртінчелер* тіп киртінченмін. Пістің тадарлар тигір худынаң пасха ідөк тағ, суғ элеріне киртінчеткеннері сылтаанда, мин паба-ічемнен паза пасха даа тадарларнаң хада пір саңай хамға киртінерін паза христианин поларын чаратчаңмын, хамға киртінгені паза христианство пір чолча парчалар тіп сағынчаңмын: арачылағчы хуттарны аарлиры, хайзыларының полғаны ла кізесе паза малға пір ле пілдістіг саринаң улысчалар, пасха хуттарның кирексіністеріне теелбин. Паба-ічемнен хада мин хамнарның хамнапчатханнарын исченмін паза олар постарының

молитваларында нимеденер сарнасчатханнарын прай оңар полбазам даа, оларның ухаанчылыаныстарына киртінчеңмін.

1874 чылда пабам үрөп парған, мин позымның абаамның – үгретчинің холында пол парғам. Абаам пір саңай үгретчи дее паза піркітірілген аймах родтарның Асхыстағы чазы тумында письмоводитель дее полған..., аннаңар мин 1874-1876 чылларда күнөрте үгреченмін, иирде, тізең, тумда пічіктернең айғасчаңмын, ана анда мин орыс каллиграфиязынаң чаксы танызып алғам».

Асхыс аалча парчатса, аалда пик ағастарнаң иділген иргі аллығ туралар көрінче. Аның кирі чуртағчылары ол тураларның пірсінде Ефим Семенович Катанов чуртаан тіп чоохтасчалар. Ана олох тураларда өскен полар аның чесені Николай Катанов. Аның абазы, Ефим Семенович, туманың устағчызы, тигриб старостазы, магазиннер ээзі ле полбаан, че ідөк Николай Катановтың үгретчизи полған. Позы Николай Катанов, тізең, иң пастағы үгретчизине Иннокентий Каратановты адачаң. Каратанов алтыннар сатчаң пайның Петр Иванович Кузнецовтың Асхыстағы киртістіг кизизи полған. Садығчы Кузнецов, тізең, саблығ орыс хоосчы Василий Суриковха, хоосчыға үгреченерге парарға, хачан-да ахчанаң польсхан полған. Асхыс суғның хазында ам даа ікі хадыллығ улуг ағас тура (сағам анда музыка школазы) турча. Ол тураның көзенектері тулуғлар, пөзік кірлес паза сіліг кирткен балкон. Пу турада хачан-да полған пай Кузнецовтың резиденциязы. Анда ағаа хости аттар хазааллары, аңмарлар турчаңнар. Кем пілче, арса, сах пу сіліг улуг турада оолағас Коля Катанов пай Кузнецовтарнаң паза Иннокентий Каратановнаң танысхан полар. Сынап, ол пу саблығ кизилерге тоғаспаан полза, аның чуртас чолы пілбес хайди парарчых. Каратанов хыйға *тадар оолағасты* позынзар удаа хығырып алчаң, анаң орындағы *инородецтерниң* кипчоохтарынаңар, алыштығ нымахтарынаңар, чазыларда турған пурунғы күргеннерденер, киртіністеріненер, пурунғы чоннардаңар чоохтасчаң. Каратанов позының библиотеказынаң Сибирь тархынынаңар кинделерни оолаха хығырарға пирчең. Коля Катанов ідөк *резидентскай* библиотекадағы кинделерни азырылбин хығыр турчаң. Ол кинделерниң көбизин пай П. И. Кузнецов Асхыстағы училищеге сыйлаан полған.

Коля Катанов тумда *кизилер санир кирекнең, албан чыгарданар, халыхтар ниме-нооларынча сананыстарны орта апарарынаңар, чон хоншин үлестіеріненер, туғаннардаңар улуг пастыхтарның алында сурыныс пічіктеріненер* документтернең танысчаң полған. Мындох ол көрген, хайди аның абазы, Ефим Катанов, үлгүзінең иртіре тузаланчаң, сайбағлар салчаң. Ол нимелерни көріп, чиит Катановтың позының чонына туза ит турардаңар, аның тархынын, чон чайаачызын тирең пілдерденер сағызы улам тыып турған.

Аннаңар даа полар, пөзік піліс алар үчүн, 14 частығ Коля Катанов Хызылчар городтағы гимназияда үгреченерге сағынчатханнаңар туғаннарына искірген. Туғаннары, аның үгреченерге пик сағынғанын көріп, ағаа пабазының соонда халған көп нимес ахчазын пиргеннер.

Абаазының ипчизи, Лиза нигечези ағаа кип-азахтарын, хурутхан ит чыып пирген паза, оң ползын тіп, *екатеринка* салковайны сух пирген. Иннокентий Каратанов пай Кузнецовтың оолғына, И. П. Кузнецов-Красноярскийге, Хызылчарда Катановха полыс пирзін тіп, пічік пас пирген.

Иди, 1876 чылың орғах айында, өкіс тадар оолах Коля Катанов Ағбан, анаң Ким сугларча Хызылчарзар кимеліг піліс үчүн ырах чорых сығыбысхан. Сах ідөк, пір чүс иліг чыл алында, илбек орыс ученай Ломоносов, піліс алар үчүн, ырах чорыхха сыххан полған. Соонаң ол искірчөң: «Россия чирі поэзының Платоннарын паза табырах сағыстың Невтоннарын өскір полар».

Н. Ф. Катанов Хызылчардағы классической гимназияда үгренген чылларданар поэзының «Автобиография» пічіктерінде уғаа асхынах пасхан: «Гимназияда мин 1884 чылда куреты алтын медальнаң тоосхам; тикіс предметтердең пасха, мин гимназияда латынь, грек, француз паза немец тілдерін үгренгем... 1880 чылдаң сығара, алай ба гимназияның IV класстаң сығара, мин история паза география үгретчизи А. К. Завадский-Краснопольский География пірігізінің Искеркі Сибирьдегі пөлиинің ученай кизісі полғам.

1881 чылда В. В. Радлов, А. М. Кастрен паза Н. А. Костров ученайларның тоғыстарынаң танысхан сылтаанда, поэзының үгредіг пічіктерін илеседе хоза түзедіп, соонаң аймах журналларда сығарғам».

Пу көп нимес кизекті хығырған соонда іле көрінче, чиит Катановтың Хызылчардағы гимназияда үгренген чыллары аның пөзік науказар тідімніг паза хыйа парбас чолының пастағы хаалағлары полған. Аннаңар киречілепчелер Татарстан паза Санкт-Петербуртта хайраллалчатхан архив пічіктері. Оларда көзіділчелер, хайдағ күстенчік паза үгредіге харасхах полған гимназист Катанов. Аның геометрияча, француз паза немец тілдерінче тетрадьтар уғаа иптіглер полған. Орыс тілінің сочинениелері сіліг каллиграфия ондайынча пазылғаннар. Үгретчилернің түзедіглері ол тетрадьтарда чоғыллар даа. Ол андагох сочинениелерні пос көрізіңең пасчаң полған. Иди, 8 класста үгренчеткенде, Н. М. Карамзинненер піди пасча: «А. С. Пушкин, пістің саблығ поэт, «История государства Российского» киндесенер піди үндесче: «Россияның пурунғы тархынын Карамзин, Колумб Американы чили, асхан». Карамзиннің киндесін хығырып, орыстар постарының чир-сууның пурунғы чуртазынаң пастап ла танысханнар. Алында, тізең, орыс чоны Русьта ниме полча, алай алында ниме полғанын пілерге кирек тее чоғыл тіп саначан».

Сурығлар паза идер тоғыстар

1. Хайди сағынчазың, ноға Н. Ф. Катановтың адын чалтырапчатхан чалғыс чылтыснаң тиндестігерге чарир? Сағызыңны чарыт пир.
2. Н. Ф. Катановтың олған тузынаңар ниме піліп алдың?
3. Ноға Н. Ф. Катановтың солазы *Пора* полған? *Николай* тіп ат грек тілінде ниме таныхтапча?

4. Хайдаг улуғ полызыҕ Н. Ф. Катановха, аның үгрөдиг чылларында, П. И. Кузнецовтаң паза И. Каратановтаң килген?
5. Н. Ф. Катановтың Хызылчардағы классической гимназияда үгрөнгөн чылларынаңар чарыт пир.
6. Нога чиит Катановтың Хызылчардағы гимназияда үгрөнгөні көзидим полча? Сагызыңны читир пир.
7. Хайди Н. Ф. Катанов орыс тилинең сочинениелер пасчаң?

9 класс

Николай Егорович Тиников

Николай Егорович Тиников 1926 чылда Асхыс аймагындагы Ис суҕ хазында Аар тип таҕның төзінде турған аалда төрсөн. Оолах, олған тузын көрбин, иртөк өкіс халған, аны хада төрсөн харындастары өскіреге ха-басханнар. Олған тузындох, Истегі пасталыҕ школада, аңаң Асхыстагы ортымах школада кибелістер пазып, чайаачы көннүн көзидип пастабыс-хан. Н. Е. Тиниковтың пастагы кибелізі «Хызыл аал» газетада 1947 чылда сыххан. Иди Н. Е. Тиниковтың чайаачы чолы пасталған.

«Арчот хам» улуғ чоох чарыхха 2011 чылда сыххан.

АРЧОТ ХАМ

Хыгырычыларның пөгиниң пөгин. Н. Е. Тиниковтың «Арчот хам» тип улуғ чоохтың үзиктерин хыгырып, сурыҕларга нандырыңар.

Часхы, чидип, чир үстүн чахайахтыҕ көрөмінен чазаан. Андаҕ тусты тикке иртирбин, аарлар даа, чахайахтарча көҕлиг чөрип, маң чоxxа түсчелер. Чир-чайаанның андаҕ көрөмі паза аймах хусхахтар сарнасханы кизини чазызар сыҕарга көбктирче. Алай таҕзар улуғ даа кизини, олған-узах чили, сых пар килерге хыгырча. Хайдаҕ чүрек аҕаа көөребес? Ибинең Арчоттың даа сыгыбызар көңнү пар, аның олған тузындагы чили, ниик-саахтанып ала, чир-чайаанның силиин тооспаанча көр пар килері килче. Че аҕаа орта, тізең, аның иб-чурты күннің сай үзигі чох чонҕа пастырча. Имнег туразы ла осхас. Чонның изерлиг, хаңаалыҕ аттары сидені тастында садыҕ идісчең орындагы ла чили турғлидыр. Аннаңар Арчотха күннің сай тоҕынарға килісче. Че ол парчан килген кизилерге хамнирға маңнаандыр паза алчаас чох суҕ пиредир. Хайзы агырыҕ килген кизилер, хыхтан парып, нанғлидыр. Хайзылары, аҕаа хамнат полбааннары, тың хомзынмин, парыбызадыр. Андаҕ кизилерге Арчот имчизер парарға чөп пиредир. Ол ондайнаң, оларның тарынғаны Арчотха халбачан. Аны сын хам тип улуғлачаңнар. Арчот чазылдырған олған-узах, тізең, аҕаа чахсы алынып, аны *чахсы ача* тип адачаңнар.

Арчот хачан даа маңныҕ одырбачан. Аннаңар аҕаа күннер хайди иртіпчеткені дее пилдирбин турадыр. Кизилер зе оортах ааллардан үзигі чох килчелер. Арчот олардаң чарханминча.

Пір күнде, поэзияны киреенең айгасчатханда, хончы аалдаң Икемер тп таныс кизи анызсар чиде салган. Анаң ол, ибге кирер-кирбестенөк, тидир:

– Аарлығ Арчот, табыраанча писсер параан. Пистің үс частығ ооллаабыс кинетін не чоо ағырыбысты. Ол өлер пу саринда сала ла тыннығ чатча. Параан табыраанча!

Арчот, пір дее үрүкпин, тидир:

– Тохта, Икемер, тың үрүкпе. Пурнада мағаа көріп аларға кирек, ноға ол ағырыбысхан.

Ол, сала маңзыри көрчең чирчезін тимнеп алып, көріп одырыбысхан. Түрчениң аразына ла ол, көрібізің, чоохтанча:

– Палаң тың ағырыбыстыр. Хайдағ-да хам худын хаап парыбыстыр. Мағаа амох аның соона түзерге кирек.

Арчот, хамдых кибін кизібізің, орбалығ түүрін хаба тартып, төстерін тартынып алып, ахсан сыххан. Удаа аның көглеріне аймах-пасха аңхустар табыстары үндес турадыр. Оларның аразында сыын алай хухун табыстары истіл халча, паза кийкчіннің хартхылааны алай чулычахтың хорлааны истіл парадыр, паза ырах иде хайдағ-да яңылар, олардаң даа пасха таныс нимес табыстар истіл халча. Икемердең полар, Адайах таа, Перес тее аны оңар полбин одырлар.

Арчот, таныс нимес хамның ізі-сабын чидирбин, істес парадыр. Арчот піліп турза, ол хам улуғ хам полтыр. Анзы ізін хайди путхан ала парганынаң ағаа пілдістіг полған. Аннаңар Арчотха табырах парарға оой полбаан. Піреде ол путхалыстығ істе туюхтан пар турған. Иди поэзияның істегчи хағбалары хамның ізін іле сығарып алғанча, түрчеге пирик чолда тудыл пар турадыр. Оғыр хам, тізең, чолында нимес ле полза хубул парадыр: пірде хухса, пірде ана, пірде суға, тасха, агасха. Аның аразында Арчотха пала табызы истіл парадыр. Чир алтында истілче тізе, тигірде истілчеткенге төйи, тигірде истілче тізе, чир алтында истілченкенге төйи. Че Арчотха оғыр хам хайда-да ырах нимес париганы прай онарылыстығ полып одырған. Арчот аның ізін алчаас чох істес парған. А көйтік хам узах чолын илееде айныда парыбысхан даа полза, нима-нооға хубуларын тохтатпин парған. Пірде ол, сыынға чүленібізің, халын агас аралы парған, пірде, майых парза, тубанға айлан парып, турыбысча алай көлге хубулыбысча. Иди ол тынанча одыр. Арчот, ол хайди полза, ідөк полып ала, чолын тобырчададыр. А пала табызы истіл парадыр. Аннаңар Арчот хамның ізінең астыхпин парған. Андада ол, көні чол парза, ылачыңа хубулыбызып, пала ылғаан саринзар чолын айныт парадыр. Ол туста Арчот, ачырған парып, улам күстіг пол парчатхан осхасчых. Андада ол майығыс таа пілбеен. Оғыр хам даа, хайдағ-да табырах ханаттығ хухса хубулыбызып, учуххан осхасчых. Арчот пала табызы хоостыра парған. Түрчедең халын тайға аразында, кизек чазычач чирде, Арчотха мының алнындох таныс полған отах ибінзер алдыра чол тартылғаны пілдір парған. Аннаң ырах ниместе көл. Анда суғда чүсчен хустар ідөк толдыра көрінче. Көл хастада чылығ маллар оттап чөрчелер.

Арчот, оларга хайбин, көл үстүнче учуххан көні отах ибзер. Анда пала табызы, истіл парып, тохтап парған. Арчот, аның тўнўгине ўгесөк хубулып алып, тўзібискен. Көрзе, хут хапхан хам, араға изіп ала, азыранча. Аның ибіре күлкі-хатхыда ипчилер хайынысча. Хам ойнапча, ээргісче. Позын, күлүк хаммын тіп, уғаа улуға санапча одыр. Аннаң таласчаң даа кизи оларда чох осхас. Аның аразында Арчот пала худын танып салған: хутгы оғыр хам сын танаа хубулдыр салтыр. Ол тана пір чиит ипчинің хыринда чатча. Ипчи тананы поэзының көгенеене хазап саларға иңе чіп саптапча. Арчот атчаң төстерін тартынып тур. Оғыр хамны амох ат саларға кирек. Иди полбаза, ол Арчотты чох итчең төстерін тартынып алар.

Иди Арчоттың төстері, оғыр хамға төс тартынарға пирбин, пурунна-бысханнар – оғыр хам одырған чиріндөк ойдас халған. Аның аразында Арчот, тўнўктең иб істінзер чапчаң кире хонып, сын тананы хаап алып, өөр өөрлеп, учуғыбысхан. Иб істіндегілер хорылыза халғаннар. Арчот амды, ылачынға хубулып алып, нан килчедедір. Айланыстағы чолы табырах айнидыр: ол за амды пір дее пасха-пасха ниме-нооларға хубулбаан нооза. Иб-сууна читкенде, Арчот тўўрін тўнўксер алдыра өөр тудыбысхан – тўўр істіне сын тана, чалтырап ала, тўс парған. Анаң аны икемерге суни пирген, ахсанып ала:

– Амды палаң хазыхтап парған. Син, ибіңе читкенче, ойнап чөргенің көрерзің. Іңезіңең ол ам чоохтасча. Чахсы чыып чөріңер ол сын тананы. Палаңар улуғ өс парза, ол даа чыып чөрчетсін. Аның тыны танада полар, пик хуйағы андох полар.

Икемер тың хайхаан Арчотха – ол сала манзыри чөре халған, Арчотты даа алғыстирға ундубызып. Арчоттың ибдегі дее чоны ағаа хайхаан.

– Нөөс пала чазыл парған?

– Аны пілерзер соонаң, – күлін салған чалахай Арчот.

Пір күн пазынаңох хабар читкен, Икемернің палазы чазыл парған тіп.

Пазох хысхы, турып, поэзының теззін иртірібіскен. Кўннер узарап одырғаннар. Чит килген часхы поэзының киреен иткен: күн истіг чылытхан. Харнаң чабынған тағ хырлары ала чохыр көрінчедедір. Оларның өзеннерінде, кічиг пала чіли, чулычахтар пулбырасча. Ол туста чазыда постарғайлар көглерін чай сыхханнар. А сас чирлер чахайахтыг көк кибіснең чабынып пастааннар. Андағ туста харачхай, часпин, пу ла чиде салча. Пістің чирдегілер аны чайғы ағыл килді тіпчелер. Андағ тусха хырадағы хулғалар илеседе өтіп килчелер. Чиріне хынып таараан кресеннің чирінде хулға сыннан даа артых өсчоткенге төйї. Харындас кизилер, хада тоғынып, хысхызын хыраа тизек тартчалар, часхызын хыра тартчалар, пораннапчалар, таарыпчалар. Хулға өтіп килзе, пуртах от анда өсчотсе, өменеңөк аны одалапчалар. Кўскер, ас пыс парза, ідөк хада ас кисчелер, поом палғапчалар, анаң көпенге турғызып одырчалар. Тўрче аны көпенге турғызып алып, хыра тастынзар арах чылбыран ўртўн идіп алып, анда молотилканаң ас саапчалар. Ас саап алған соонда,

аны постарының аразында тиңни үлесчелер. Чирнең тузаланған үчүн, хазнаа аснаоҳ төлепчелер. Малларын ідөк, теестезе көрүп, хадарчалар. Мал азығын хадох тимнепчелер, постарының аразында помыс идіп. Андағ пользығыны той кибірли итчелер. Анда айран арағазы полча, хойлар соғылча. Харындас таа нимес, пасха родтарның чииттері андағ помысха хынып чылызадыр. Олар анда марғызып тоғынадырлар. Хайда чахсы азырал-чиис полза, агаа кем дее хынадыр нооза.

Пользығылығ тоғыс пасталар алнында, аның ээзі чииттерні сыйлабызадыр, күстіг тоғынзыннар тіп. Чииттерге андағ ла нима кирек. Олар күстіг тоғынчалар. Хыстар даа анда араласча. Олар тоғыртын оолларның хайди тоғынчатханын сизіп көр чөрчелер. Андада ооллар улам махалығ сіренедірлер. Иди көгліг тоғынарға. Ол туста ооллар, хыстар аразында көбленіс тее көйбісече. Пользығылығ кресен тоғызы улуг тузалығ. Ол кізілернің ынархазын тыгытча. Иди кресеннернің чуртазы чахсыланча. Ол ондайнаң, аймах-пасха родтар постарының аразында удуртөдір пользысхан сылтаанда, туғаннас алғып одырча. Улуғлар, тізең, азынадох оолларына кемнің хыстарын тартарға көрүп одырча. Оларның чөбінең оолға хыс алылча.

Че чиит оолларға уламох көгліг пілдірче тайығ полза. Андар аймагох родтарның чоны чылысча. Тайығ иділедір, наңмыр чағбин илеесе күннер тур париза, хулғалар майығыбысса, от чахсы өспин париза. Арчот андағ нимаңең кічинең сығара таныс поладыр. Позы даа тайығда поларға хынадыр. Тайығның өөн ээзі хам поладыр. Ол чох тайығ пола чоғыл. А ол хам полғаннаң сығара тайығ ам даа иртірілгелек. Пастағызын на ол тайыға парар, тайығ итчең күнни молчап салғаннар. Күннер зе хуруғ турча.

Иди тұрчеденөк аны апарарға ниик ханааға хостаан аттығ чиит оол чиде салған. Аттың хоос түгесінде хола саңнар сыңырасчалар. Аттарға кизіртілген тиріглер дее чазағлығ полған. Килген оол Арчотха көгліг чохтапча:

– Хызыл хайа хырында көп чон чылыс парған. Сині, Арчот, сахтапчалар. Мині өнетін сагаа ысханнар.

Арчот ноға-да чазағлығ тирігліг аттығ чөрерге хынмачаң. Аннанар нандырған:

– Магаа ызарға оларға кирек чох полған. Мин зе позым даа пілчем андар парарын. Парып одыр. Піс пабамнан хада синің соонча парарбыс.

Иди Арчот тұрчеденөк чон көп чылыс парған Хызыл хайа хырында полған. Чазағлығ кип-азахтығ чон, чахайах ла чили, көрін турадыр. Олар хайынған чирде кирі чоон хазың сүбүрек-сабырахнаң чазал партыр.

Арчот, табыраанча позының хамдых тонын, пөриин кизібізіп, хоңырочахтығ түүрін тудыныбысхан. Хоңырочахтары түүр хағылғалахха даа сығдыр-сағдыр пол турадыр. Албинаң, кізілер көннің көдірген. Арчот, тізең, агаа килістіре төстерін тартынып, хағбаларын хығырынып алып, түүрін саап, ахсан сыххан. Түүр өтіг түклепче, чиит хамның үні агаа килістіре сыңырапча. Ол хайчыни осхас үннің. Анын

сөстөрү паза көө хоостыра іліге турған пілігчи апсах-иреннер, тағ-суға пазырынып, арағалығ хара ағас айах тудына, іліг ілчелер. Анад постары, ізібізіп, хамға ідөк арағалығ чірче тудындырыбысчалар. Хам аннад іліг іліп, ізібізіп, ахсанчаан ахсан турадыр, тағ-суғлар ээлерін адап: «Хара айахтаң іліг ізіңер, хатығ ас тіп хуяахпаңар. Килген чонны хыйыхтабаңар, кирексеен нимее көөлбек полыңар. Ас-тамахтығ чон чылысыхан, аарлап сірерні сағын килген. Сураан нимезін пириңер, сухсаан чирні суғарыңар. Кілеен үлүзін пириңер, көгербеен чир көгер турзын. Сых чох чазы суғлығ ползын, салыххан хулға күр өссін. Хураан пүк арчылығ чатсын, хурғаан от тіріліп турзын. Халын пулут ағылыңар, хан тигірни хуяахтанаңар. Хорлаңа суғ чайдырыңар, хара чирче ойладыңар...».

Пілігчи апсах-иреннер, хам сөстөрү хоостыра тағ-суғларға пазырынып ала, тағ ээлеріне араға іліп, *ізіртіңчелер*. «Мыннад ізіңер, аннад ізіңер! Ас-тамағыбыс үзілбезін, адап сірерні килгебіс. Тооза нимее ээзі полчазар, сірер пілбес ние чоғыл. Пириңер піске ырыс-үлүс, таараан азыбыс күр өссін!»

Оларны хоостыра өзеп соххан хойларның өкпе-чүреен өөр көдіріп, пілігчөк иреннер, күн чолынча хазың ибіре айлан чөре, пазырынып ала, чоохтан турадыр: «Суға пай ээлерібіс, хуурған хулғабыс суғлап пириңер, кизіп тооспас ас өссін. Хазаалығ турған малыбыс хазааға сыыспас өс турзын, кічиг хапсағ даа пілбезін. Амыр хоныхтығ чоныбыс ағырыға пастырбазын. Көгерген от илбек ползын, көпен уламға көп тасталзын. Аймах ас-тамах тоозылбас ползын, ачығ-чобағ пісте чох ползын!»

Ол туста төрт хулахтығ хазаннарда хой иттері, хайнап, пысчалар. Оларнад чиит ооллар ла айғасчалар – ипчи-хыстар анда чох полча нооза. Тайыға оларға чөрерге чарадылбинча. Олар көйген отты пилетесеңнер, сырып-сарып аннад-мыннад тазып. Аның аразында төс хара чіп, пызылғаннар, постарының үлүзінең кизектер кизіп, тағ ээлерінөк сыйлап, тағзар алдыра тастап турадырлар: «Чінер, тағ ээлерібіс! Пазығы чылда підөк, сірерзер киліп, той ит турарбыс! Мал көп өссін! Сірер піске мал көрерге полыс турыңар».

Түрчеден хам хамнирын тохтатхан, иргі кибірліг тоғыстар тоозылған. Аймах родтарның кизілері удур-төдір ас-тамахнад сыйласчалар. Күстіг ооллар, хой чилиин сыы тудып, сорып, тастап турадырлар тағзарох алдыра. Аны хоостыра ноо родтың ооллары күстіг полғанын піл турадырлар. Андағ родтың кизілерінең күрезерге тідінмин поладырлар Андағ даа полза, пасха-пасха родтарның ооллары күрес пастаанар. Күстіглері тоғас парза, хол-пугнад хабыс полбин, үр чөредірлер, чапачаңнары хабысса, чағын кіріс полбин, хыйа саңнаныс турчалар. Сүмеліглері тынысса, силіс полбин, тиең түсчелер.

Ұр бе, ас па іди ойын парған тайығ тойында – анчада тигір харасхы пол киліп, наңмыр ур сыххан. Андада кизілерге кии дее тынарға читпин-четкен осхас полған. Кизілер сах андох, чүзе чаған наңмыр тобыра, аар-пеер пытырасханнар. Кем атха мўнерге маңзыраан, кем хаңааға одыарға үкүс салған. Тағдаң, тізең, хорлаңа суғ чили, суғ ах турадыр.

Арчот позы даа хорых парған андағ сұғдаң – тағзартын суулабинаң хазыр ах сыххан. Аттығ хаңаалығ, чалаң кізілер сала маңзыри иблерінзер ойлатханнар. Андағ даа полза, тағдаң ойлаан сұғ, оларға сўре чидіп, сала андара саппин, өзен чирге толдыра, теедег, ах турадыр.

Пос көрізін чарыт пириңер

1. Арчот хамнаңар ниме піліп алдыңар? Ноға Арчотты сын хам тіп улуғлачаңнар? Ноғаданар олған-узах Арчотты *чаксы ача* тіп адачаңнар? Хайди сағынчазар? Сағыстарыңны чарыт пириңер.

2. Сірернің, улуғ чоохтың алынча ўзіктерін хығырған соонда, хайдағ сағыстар төріді? Хайдағ уруныстар-харбазығлар хынығ паза тузалығ пілдірді? Ноо нимес хайиңар тарты?

Хығырыгчыларның пөгінін пөгін

1. Писатель Арчоттаңар *хақан даа маңныг одырбачаң* тіп пасча. Авторның Арчоттаңар сөстері өөн оманы хайди паалапча? Сағызыңарны читір пириңер. Автор Арчотха хайди теелче?

2. Тайығ – нимедір ол? Тайығдаңар ниме піліп алдыңар? Тайығ – хакас чонның иргі-пурунғы киртінізі теені орта ба, саба ба полча? Хайди сағынчазар?

3. Ноға чон Хызыл хайа хыринда Арчотты тайығ иртірерге сурынча? Арчоттың тайығны иртіргенненер чоохтап пириңер.

Хада-пірге ўзўреелер

Пирілген ўзіктерде Арчот ікі хайыныста араласча. Пастағызын – пала худын сўрізіп, айландырча; ікінчизін, тізең, – тайығ иртірче. Пирілген ікі көзідімнің тузазын паза орнын улуғ чоохтың пўдізінде чарыт пириңер.

Чайаачы ондайлығ задание (істезіг, проектгер)

1. Н. Е. Тиниковтың «Арчот хам» улуғ чооғын паза Н. Г. Доможаковтың «Ыграхы аалда» романын тиңнестіріп, «Хамның хамнапчатханы» тема хоостыра, улуғ нимес істезіг пас салыңар.

2. «Хамның хамнапчатханы» тема хоостыра көзідіг тимненер, презентацияның істіне, хоостар хоостап, писательнің сомнарын киріңер.

Альбина Васильевна Курбижекова

Хығырыгчыларның пөгінін пөгін. Алыптығ нымахтың ўзігін хығырыңар, хрестоматиядағы сурығларға нандырып паза идер тоғыстарны толдырып, ўзўріңер.

СИБЕН АРЫҒ

Чирі пастап пўткен соонда,
Чарых тастар, чайлып,
Тўс парған тус соонда,
Хан тигір пары, ағарып-көгеріп,
Чарып-палаңнап турыбысхан.
Хада пўткен чылтыстары
Сіліг тыбыхтазыбысханнар.

Арыҭ төрсен ағын суғлар
Атығып аххлабысханнар,
Ах чазыларға тол парып,
Ах талайлар улыбызып,
Амыр абыдылыбысханнар.
Ағастарның салаалары,
Узун өсклеп парыбызып,
Аарлыҭ көк торғы пүрлерге
Анда орааныбысханнар.
Аймах-пасха хустар
Ам уйа салын сыхханнар.
Көрерге сіліг чирнің үстү,
Көк отнаң чабынып,
Көгеріп чазаныбысхан.
Час тайғаа толған
Харсахтыҭ полған аңнар
Чочыбин чөрібіскеннер.
Чіпче чазығы чох
Чарых айастың алтында,
От узуны обалы чох
Хайхастыҭ чирнің ортызында,
Хан тигірінің паарына тіри,
Толғалып өс парыбысхан
Ханым сын турчададыр.
Аралыҭ сынның алтында
Алты азырлыҭ Ханым талай
Ыылап-соолап ах парыбысхан.
Ханым сынның пір сағында
Хырых хурлыҭ Хызыл хайа
Узунынаң тартылып турчададыр.
Ызых чахсы, пулут чох күннерде,
Хыбын чілі чарып,
Хызара көйіп турчададыр.
Пулуттыҭ пүлес күннерде
Пулуттар ораалып иртчедедірлер.
Ханым талай, Ханым сыны
Ибіре ах парыбызып,
Хырых хурлыҭ Хызыл хайа
Пурулып, илбек суун
Абыда аннаң андар апарчададыр.
Ханым сынның алтында,
Ханым талай хастада
Халых албат чон чуртаптыр.
Ах өлеңнің чазыларына
Асхырлыҭ мал толдыра түс партыр.

Көк өлеңнің чазыларында
Пуғалығ мал толдыра.
Хадарған көп малның ээзі
Халых чонның хан-пигі –
Тоғыс хулас сунның
Хара күрең аттығ Түн Хара.
Алған аның абахайы
Айдаң арығ ат көдірбес Тибен Арығ.
Улуғ аалның ортызында
Ах ибірбес ах пайзаң иблері.
Ах пайзаң ибнің алнында,
Алтын чечпе төзінде
Тоғыс хулас сунның
Хара күрең аран-чула
Пазын түзірібіскен турчададыр.
Алын азағының алтындағы ах тас
Алты харыс чирге кире пат партыр.
Кизін азағының алтындағы көк тас
Тоғыс харыс чирге кір партыр.

Сибен Арығ хыс-чахсызы
Алтын стол кистінең сых килген,
Чоохтир чахсы чооғын,
Турып алып, чоохтап турадыр:
– Адамның аарлығ чирі
Ағылдан ырах халды.
Ічемнің сіліг чирі
Истең ырах полды.
Чир хырығы чирде
Хан тигірни тіри өс парыбысхан
Ханым сынның алтынаң,
Ханым талай суғның хазынаң,
Хырых хурлығ Хызыл хайа төзінең,
Тоғыс хулас сунның
Хара күрең аттығ
Түн Хара адалығ,
Ат көдірбес, айдаң арығ
Тибен Арығ ічеліг,
Алты хулас сунның,
Тертпек ханаттығ,
Алтын чилектіг,
Күмүс туйғахтығ
Алтын чохыр аттығ
Алтын Теск абалығ,

Алты хулас сунныҕ,
Хыйбас ханаттыҕ,
Алтын чилектиҕ,
Күмүс туйҕахтыҕ
Хардаң ах ой аттыҕ
Сибен Арыҕ ады-солам.

Уғаа сорыҕ Сибен Арыҕ
Чир хулахтыҕ полған,
Чиген чатыхтыҕ хызычах,
Пу чирнің үстүндегі
Хычаан-хыймыраанның
Тілін прай піліп,
Прай онарылчададыр.
Сибен Арыҕ хыс-чахсызы
Азахнаң айланыбысхан,
Идекнең ибірілібіскен,
Алты айланып, хызычах
Арбыҕ-тарбыҕ тартыбысхан.
Читі ибіріліп, хыс пала
Изіне ис хосхан,
Күзіне күс хозыбысхан.
Піс Тумзухтың ағылын сайбап,
Изін илгекнең илгеен чіли,
Сарғап алған чадыр.
Арыҕ-сіліг Сибен Арыҕ,
Ай чіли чарып, күн чіли палаңнап тур.
Алтон аның сүрмезі
Арға-мойнын ас парған,
Иліг аның сүрмезі
Ицні-мойнын индіре өс парған.

Төрт хыс, ах порчолар чіли,
Айға сағылызып,
Көк порчолар чіли,
Күнге сағылызып,
Саин Ханның чиріне парып,
Чаа тоозылғанча анда чуртирға
Чөптес салдылар.
Чарых тас сынның
Идегінде турып,
Тірледе сілігінібіскеннер.
Сибен Арыҕ пора нарчын
Хузычахха хубулыбысхан.
Ікі Пурухан пиче-туңма

Хардаң ах хустар полғаннар,
Чарых тана хыс кизи
Ах хайлах хусха айланған.
Ханат сабынып, төрт чаксы
Хан тигір паарына көдірілгеннер.
Ханат табызы хоолабысхан,
Хурғун төзи күүлөбискен.
Ах пулут алтынаң,
Көк пулут үстүнең,
Саин Ханның чирин көре,
Ағып-тайыбысханнар.
Атығып аххан ағын суғлар
Күлүк хустарның алтында
Соолазып халыбысханнар.
Ах көк пастың сыннар
Алып хыстарның алтында,
Көп төнерсіп, айланыбысханнар.

Тими-сүми тимге сыхханда,
Сайлығ талай суғ хазынзар
Прайзы пастыр парғаннар,
Паға пазы Пағын ханның
Хырина пастыр килгеннер.
Изеннескен-минділескен соонда,
Хысхачахти чөп салғаннар.
Алынаң аспахтазып,
Арт-соонаң анымчохтасханнар.
Изеби чох хыс-күлүгі Сибен Арығ
Сол өстінең идін үзе тутхан,
Пағын ханға күзіне күс хозылған,
Харахха көріндіре туустанып,
Хара чирге Пағын хан,
Пут төзінче кире түзіп, турыбысхан.
Изеби чох Сибен Арығ,
Ұс ибiрiлiп, ұс айланыбысхан.
Пағын ханы ибiрген сай
Көксiнең таптабыс турған.
Ұс хатап таптабызып,
Көксiнең көөлче тепкен.
Тоғыс хулас сунның,
Молат пастың, молат ханаттың
Хара хусха хубулдырған.
Сибен Ханны састаң хапхан,
Ах торғы хур идiп,

Позын ибіре үс хати палғанған,
Позы тірледе сілігінібіскен,
Пора нарчын хусха хубулған,
Хара хуснаң хада,
Хан тигір паарына көдіріліп,
Былап-соолап, ала харахтаң
Ыраххы чирде чіт чөрібіскеннер.

Абахай Сибен Арығ:
– Улуғ Худайымның алнында
Обалым пір дес чоғыл.
Пыролығ поларға сағынып,
Позым пыролығ нимені
Пастап-пүдіріп албаам.
Постары килгеннерні позыттин,
Пирчеен пиргем.
Чирнің үстүне паза сыхпазыннар,
Күннің кізілерні пазынарға,
Күлерге паза хараспазыннар.
Хап чарым полған күзімні
Чоғар турған Худайым, истіп,
Хатап айландырыбысхан полза,
Кізі чуртына Ах Худайым
Айланып көрген полза,
Арығ күзімні, илбек саамны
Паза поэма нандыра
Айландырыбысхан полза...
Иди, аастанып-тілленіп,
Сурын тур Сибен Арығ.
Айның-күннің харағы,
Пірге чарып, палаңныбысхан,
Хан тигір паарында
Чалын частыбызып ирткен,
Сибен Арығ хыс кізі,
Хатап төріп, хатап пүткен.
Ах көк пулут алтынаң
Эн табызы истілген:
– Сибен Арығ иркем,
Улуғ Худайның алнында
Обалың чоғыл,
Чайаннарның алнында
Чазығың чоғыл.
Читі хат чир алтындағы
Читі ирлік сині,
Ала харахнаң көр полбин,

Арыҕ кўзіннең азыр полбин,
Хап чарымы кўзінни
Хайди полза чучап алғаннар,
Ўчўн Хараа ширгеннер.
Сибен Арыҕ хыс-кўлўгї
Анда нииктен парған.
Чарым кўзінең артыҕох
Кўс хозыл парған.
Ырын ырлабысхан хыс кїзї,
Чахсы кўгїн кўглебіскен.
Уғаа табырах учух сыххан
Пора нарчын хус-кўлўгї.
Пўзік турған тасхыллар
Сибен Арыҕның алтында,
Улуҕ тылолар чїли,
Кўп тура халыбысхан.
Чалбах тиңїс талайлар
Хыс паланың алтында,
Улуҕ салбыхтар чїли,
Чалтыразып-палаңназып,
Кўп чатхлап халғаннар.
Аймах-пасха хан-пиглернїң
Чирї-суғларын кўрерге
Мацнанмин турадыр Сибен Арыҕ.
Харах пулиинда ла
Илбеңнеп халыбысханнар.

Арыҕ-сїлїг Сибен Арыҕ
Ўс ипчїни сїлїгїбїскен,
Алтын чўстўк идїп,
Чоохтанып, їзебїне тўзїрїбїскен:
– Пїстїн ўчўн ўлерїнернї,
Тузы читсе, кўрербїс.
Аға кїзї Алып Хан,
Хырых пїстїг
Тынның чыдаңарны,
Пїрее нимее хубулып,
Холға кїрїп алар
Ондайыңар пар ба?
Хара талай їстїнде
Сїрердең пасха кїзїнїң
Харағына ол кўрїнмес.
Сїрердең пасха кїзї
Аны холға тўзїреелбес.
– Чох, иркем-кинчем,

Пір дее нимее
Хубул пола чоғылбын.
Син хабазыбыссаң,
Хара талай суғның
Түбіне түзерчікін,
Тыңның чыдамны
Анда табарчышын.
Иди, чоохтазып-чөптезіп,
Алып Ханнаң Сибен Арығ
Хара талай суғ хазына
Читіре пастыр килгеннер.
Хыс кізі алып апсахты,
Састаң хаап алып,
Сілік салыбысхан.
Улуғ хара палыхха
Айландырып-хубулдырып,
Талайға кире атыбысхан.
Позы тірледе сілігінген,
Пора нарчын хусха хубулып,
Ала харахтаң чіт парған.

Айдаң арығ төресең
Сибен Арығнан Сибен Хан,
Ікі пора нарчын хусха хубулып,
Хара чирдең көдірібіскеннер.
Чир тўндўгїне чидіп,
Кўннїг чирге сыхханнар.
Чир ўстўне сых килгенде,
Ікі пора нарчын хузычах
Сын постарына киргеннер.
Артых сўмелїг Сибен Арығ
Аң чїли тапсабысхан,
Хус чїли сығырыбысхан.
Сах андох хайда-да ырахта
Ханат табызы хоолабысхан,
Хурғун тўзі кўўлебіскен.
Ах айастың алтынаң,
Айға часталып,
Кўнге палаңнап,
Ікі аран-чула,
Тўрт азағы тарбайсып,
Сиип тўс килгеннер.
Алып Хан, аттарны кўрїп,
Таңнап-чапсып турадыр:

– Улуғ худай
Хынып чайабысхан ниме
Хайдағ ла чахсы,
Хайдағ сіліг поладыр.
Постарың хайдағзар –
Аттарыңар андағох, –
Махтап турадыр улуғ кізі.
Изебі чох төреен ікі чахсы
Аттарына ам на
Пастағызын одырыбысханнар.
Ұс чахсы, ұс алып,
Тулағаларын туу тартынып,
Аттарының ахсын чайхап,
Чазы путтарына хамчы саап,
Алнынзар чүгүрг сыхханнар.
Ікі ханаттығ аран-чула
Алты-читі халых пазынаң,
Ханаттарын сабынып,
Хан тигір паарына көдіріліп,
Учух сыхханнар.
Ханат табызы хоолабысхан,
Хурғун төзі күүлебискен.
Изебі чох алып аттарның
Ханат пазынаң
Чалын частап чайылыбысхан.
Хурғун төзінең
Хыбын тоолап чідібискен.
Ах аястың алтынаң,
Ах пулуттың үстүнең
Ікі ханаттығ алып аттар,
Улуғ чил чіли былазып,
Ағын суғ чіли соолазып одырлар.

Сибен Ханнаң Сибен Арығ
Алтын Теск аттаң артых
Ханаттығ аттарына
Алтанып одырыбысханнар.
Ұс ат, ұс аран-чула,
Уғаа сіліг, уғаа маңат полғаннар.
Алтын оларның чиллектері,
Күмүс полған туйғахтары
Айға-күнге палаңнас турлар.
Алып-чахсылары,
Аттарының ахсын чайхап,
Арғалығ сынның аархы сағына,

Ах чазаа ин тўскеннер.
Тоғыс хулас суннығ
Сай хара ат-чахсызы,
Пастыра парирып,
Улуғ ойлазына кирген.
Ханаттығ үс ат,
Ойли парирып,
Хан тигір паарына,
Ханат-чахсызын хағынып,
Көдіріліп учуханнар.
Ағарып турған тасхыллар
Алыптар алтында,
Ах тигейлер чили,
Көп тур халадырлар.
Көгериш турған тасхыллар
Күлүктернің алтында,
Көгілбей хырлар чили,
Көп чат халадырлар.
Чалбах тиңіс талайлар,
Салбахтар осхас,
Чалтыразып халғаннар.

Хыгырыгчыларның пөгішін пөгіш

Пос хынғанни, алыптығ нымахтың улуғ нимес үзигін көрбин хыгырарға тимнен салыңар.

Сизіндіріг!

Г. Г. Казачинова А. В. Курбижекова чайап салған «Сибен Арығ» алыптығ нымахтаңар пасча «... хайдадар узун, улуғ чоллығ «Сибен Арығ» алыптығ нымахта амыр чуртасха харасхах, хыйға, пазымның чонны саблапча...».

В. Е. Майногашеваның сағызынаң, «Сибен Арығны» табырах таа хыгырзаң, іле көрінче, пу алыптығ нымах хызыллар тілінең пай сөстіг, ол чонның кибеллегі хоостыра пүдірілген, анда алыптар чоллары, полтазы, төстеністері, алыптарның, пасха даа кизілернің аттары, Сибен Арығдаң пасказы, чонни, пасха даа алыптығ нымахтарда поладыр андағ аттығлар».

Литература устарының көрізі

Хайдағ пөзік паалапчатхан сөстер! Хайди сағынчазар, хайдағ хайчы-нымахчылар ысчатхан ондайлығ алыптығ нымахтарның кибірлерін А. Курбижекова узаратча? «Сибен Арығ» алыптығ нымах пүдізі хоостыра, пүткен полта чоллары паза пазылған тілі пастыра хайдағ Сіреп хыгырған алыптығ нымахха төйи?

Сизіндіріг!

Галина Григорьевна Казачинова илбек хайчы-нымахчыларның төлі – Альбина Васильевна Курбижековадаңар

Алыптыг нымахтарның чайаачыларының аттары чоғыл. Пістің тусха олар читпесеннер. Хара пурунғыда халғаннар. Че «Сибен Арыг» алыптыг нымахтың чайагчызын аарласнаң адап чөрер ондай пар. Альбина Васильевна пос тілінең көп пасча, хакас газетазында төремил улуғ нымахтар, тахпахтар, кибелістер сығарча. Хакас литературазын наа, сіліг сөстернең пайытчатхан өктем кізілернің пірсі тізе, пір дее саба полбас. Аның 2006 чылда сыххан «Тигір хур өңі тахпахтарым» киндезі уғаа табырах тарап парған. Чон көглеріне іди тың хынча. Паза «Алтын тамырлар» киндезі көп хығырыгчыларның хайиин тартхан. Анда чон хынчан тахпахчы-нымахчыларның – Петр Васильевич, Анна, Евдокия Васильевна Курбижековтарның – көглері пічікке кирилгеннер. Орыс тіліне Альбина Васильевна тілбестеен.

Альбина Курбижекова пасхан хайдадар узун, улуғ чоллыг «Сибен Арыг» алыптыг нымағында амыр чуртасха харассах, хыйга, пазымның чонны саблапча.

Алыптыг нымахтың өөн матыры, Сибен Арыг хыс кізі, уғаа ухаанчыл. Ол төреслекөк Түн Хара пабазының хара киректер идерге сағын чөргенін сис салча. Түн Хара час орай Сибен Ханны чох идібізерге сағын чөрче. Алып оолгычах, өс парза, күстіглердең иң артых күстіг полар одыр. Төгілібізер ханы чох полар, үзілібізер тыны чох, сині-кимі чох изебі чох алып полар.

Сибен Арыг, ам на ах чарыхха көрініп, Худай хосханы Сибен Хан, час орайны, арачыларға, хусхачахха хубульп, учухча. Түн харадаң пасха Сибен ханны чир алтындағы алып-күлүктер істезіп пастапчалар. Андаг изебі чох күстіг алып өс парза, оларға даа сидік полыбысхадаг. Аннаңар олар аны, оғырлап апарып, постарына айландыларға хынғаннар. Талас-күрес тыбысча...

Валентина Евгеньевна Майногашева «Сибен Арыг» тіп алыптыг нымахтаңар

Хакас чонның аастағы кибеллегінде сағыбаан даа паза уғаа хының «Сибен Арыг» тіп алыптыг нымах сых килген. Чондағы ааста мындаг алыптыг нымах чайалып чуртаанына учурирға пір дее киліспеен. Чоғархы худайлар, Альбина Васильевнаның чонның кибелліг киреенде улуғ чайаачы анығыг полчатханын кічеп піліп алып, көр салып, аның сағыс-көгізіне пастағызын на алыптыг нымахты сал пирді поларлар.

Пастап пу алыптыг нымах «Хакас чирі» газетада 2002 чылда сыххан.

Чон аны хынып хығырча. Альбина Васильевнаның чооғынаң, «Сибен Арыгны» ағаа Чоғархы худайлар ысханнар, ол, тізең, пазып алған пічікке.

Пастап піліп аларға кирек пу алыптыг нымахты пүкүлесінең чонни полча ба алай аны чалгыс сөс ээзі пүдірген ме. 2011 чылда за аны книга сығарцаңнар пүкүлесінең, чалгыс сөс ээзіни полчатханға санап, сығар

салғаннар, хайди сығарчаң полғаннар XX вектің 40-50 жылларында, хайчы-нымахчылар чон алында алыштығ нымахтарны хайлап ысчаң туста, оларның аттарын паза пічікке пазып сығарысха тимнеен кізінің адын тиңе сөс ээзіне саначаң полғаннар. Ол туста Хакасияда фольклористика тіп наука чох полған, аннаңар пу сурығны чарыда чоохтачаң өнетін пілістіг специалист чох полчаң.

Көрімге алза, «Айдолайдаңар» алыштығ нымахтың пасталғанның үстүнде ікі кізі адын турғыс салчаңнар: М. Добров, А. Манаргин. Пастағызы хайчы-нымахчының, ікінчізі, аны, пічікке пазып, чарыхха сығарарға тимнеен кізінин. Ікізі дее хоос сөстің ээзі осхас полчаң.

Наука законы андағ ниме идерге чаратпинча. Чонның аастағы кибеллегінің чалғыс сөс ээзі чоғыл. Ол төлдең төлге ызып чоохталчатхан көп хайчы-нымахчының тоғынған салтары полча. Аннаңар, чарыхха сығарза, алыштығ нымахты ысхан хайчы-нымахчының ады адалча, ол аны ысхан тіп, паза кем аны, пічікке пазып, сығарарға тимнеен кізіні алынча адап пасчалар. Ол нимені пүүн книга сығарчатхан тоғынчыларға хайди даа пілерге кирек.

«Сибен Арығны» табырах таа хығырзаң, іле көрінче, пу алыштығ нымах хызыллар тілінең пай сөстіг, ол чонның кибеллегі хоостыра пүдірілген, анда алыштар чоллары, полтазы, төстеністері, алыштарның, пасха даа кізілернің аттары, Сибен Арыгдаң пасхазы, чонни, пасха даа алыштығ нымахтарда поладыр андағ аттығлар.

Хайди пүдіріліп чоохталған, пу произведение көп саринаң чонның хайчы-нымахчыларының ондайынаң пүткен, че олох туста наа чайаачы нимелерінең пастағызын на таныхталча, хайзыларынаң мының алындағы алыштығ нымахтарда учурабачаң. Ізінің пасха ондайлығ пол полчааның наа тузы пасталчатханына төөй – мынзы, тізең, иң пастап өөн алып хысха, Сибен Арыға, теелче. Хол-пудынаң изебі чох күстіг полза даа, ол позы осхас күннің кізілердең тоғыр чааласчатхан ыырчыларнаң, хол-пуды күзінең тузаланмин, күресче. Анын иң улуг күзі хайхастығ арғасүмеліністе. Анзына хоза, изебі чох алып хыс Сибен Арыг пір дее ыырчыны чох итпинче – пу хылыныстығ алып хыс Худай үгредии хоостыра тудынчатханына санирға чарир. Сибен Арыг полған на ыырчыны, чохсы кізі идіп, хубулдырча. Олған тузынаң пасти, ол чохсы ла, тузалығ киректер ит парча. Ағаа хан-тигірдегі чарых күстер полысчалар. Кирек полза, пу алып хыс кізіні хусха, палыхха паза пасхазына айландырыбысча. Алай ба нандыра кізее хубулдырыбысча. Ол Өөн Чайаанға (Худайға), пір дее ікінчілебин, пользып тоғын чөрче. Мына пу полча алыштығ нымахтың өөн сағызы. Чарых Худайның үгредии хоостыра, кізі чохсы ла сағыс-көгістіг чуртирға чол салып одырза, анда ла ол чарых чуртасты көрер прай төлдерінең хада – андағ өөн сағысты читірче пу алыштығ нымах, хайди мин ухтым, аны хығырып.

Сибен Арыг төрееннен ибрікі кізілернің хайдағ сағыс пастарында ал чөрчеткеннерін піліп одырча. Аннаңар хайдағ хомай киректер идерлерін азынада піл салча. Иди ол тіпче: Чайаан ағаа Саин ханның чалғыс оолғын

чуртасха салған, хайзы օс парза, алыптарға чиндирбес күстіг полар. Сибен Арығның пабазы, Тўн Хара, анзын піліп, Саин ханның оолғына чох иттирбес үчўн, аны күс алынғалах тузында чох идібизерге парыбысча.

Орай тузындох Сибен Арығ хызычач поэзна чуртирға салылған оолахты пабазының холынаң ал халарға чорыхха сығыбысча.

Алыптыг нымахтағы чааларның көбізі көрінместенен тоғыр парчатхан иде хоосталтырлар. Олар Худайға киргінместернің омазы таныхталғанда полар. Оларох кізі ис-пайына чаптанчатхан ыырчылар. Таммы хан, Килет хан, Ўзўт хан, Хара Нинчі, Пора Нинчі паза пасхазы даа алыптыг нымахтарда күннің кізінің ыырчылары полып чааласчалар. Олар илеседе чабал аптағның күзінең тузаланчатхан улус.

Сибен Арығ – алыптыг нымахта пастағызын на пір ле күснең – чарых сағыс күзінең, тузаланып күресчеткен ома. Ноо даа чохсы, тузалыг киректі ол чарых сағыс күзінең ит чөрче. Анзына ла ізеніп, аның чохсы сағыстыг полғанын көріп, чарых Худай күстері, сыйыхтан, андаг улуг күс пиргеннер. Иди Пайбал Тана тіп пағачахты Сибен Арығның хайхас узынаң чарых хылыг ондайлыг Чарых Тана тіп хысты кізесе хубулдырғаннар. Иди ол күннің кізі тіп адалчатхан чонға күс хосча. Аннаң сығара көрінче – чоннар чуртаста пір ома ондайлыг полбинчатханы, олар алызып одырчатханы, чонның пілізін чоохтапчалар мындаг чоллар: минераллар (тас чарымы полчатханнар) – օзімнер, маллар – кізілер. Ол алызыг чолны хайди пілчелер чоннар. Индия буддизмї пістіг эраның алһындағы 6-чы вегіндօк ас пирген алай ба аның алһында полар. Ол теория Худай чайап салған сын полғанға тօйї хоосталча нымахта, ол чонның кип-чооғына онағы сағыстаң сыххан чой ниме нимес тіп, аймак книгаларда пазылча.

«Сибен Арығ» киндеде чайаачы хайчы-нымахчылар ысчатхан ондай алыптыг нымахта чайап турчаа наа чолға сыхчатхан осхас. օн алыпты піди чайап салғаны – пу ла чалғыс алыптыг нымах. Ол кізесе аның істі-сағызы итчеткен киректерні ап-арыг поларға киректелчеткеніне пістіг сидік хорылыг тузыбыста чуртасха улуг օрініс, ізес иткенге тօйї. Кізіні чарых хылыхтыг поларға ўгреткен осхастар. Пу чалғыс ла андаг алыптыг нымах полза даа, че хакас чонда, ус таа парған искусство тіріліп, кізі поэзның істі-сағызын арығлирға, чохсы ла поларға ўгреде алча. Ағаа, изебі чох хайчы Курбижековтар сօгїнең сыххан нымахчаа, хынарға ла паза хабазарға ла кирекпіс прай чоннаң, кирсее күстіг кибеллігчі, тахпағы ўчун не нимес, че ағаа мындаг хыныг нымахчы пол парғаннаңар паза чайаачы күзі улам көдіріліп одырар ўчўн.

Хыгырчыларының пօгїнін пօгїн

1. Чонның хайчы-нымахчыларының ондайынаң пўткен «Сибен Арығ» алыптыг нымах хайдаг наа чайаачы нимелерінең пастағызын на таныхталча?

2. Алыптыг нымахтың тілін чарыт пирінер.

Чайаачы ондайлыг задание (істезіг, проекттер)

1. «А. В. Курбижекова – нымахчы» тема хоостыра көзідіг тимнеңер, көзідігнің істіне «Сибен Арығ» алыптыг нымахтың үзіктерін, хоостар хоостар, нымахчы ус кизінің сомнарын киріңер.

2. «Альбина Курбижекова – кибеллігчи, хының нымахчы, чайаачы ус» тіп өөн страницаны сайтта төстеп салыңар.

3. А. В. Курбижекованың чайаачызына чарыдылған виртуальной экскурсия тимнеңер. Экскурсия «А. Курбижекованың илбек хайчы-нымахчы өбекелері»; «А. Курбижекованың төреен-өскен чирі» паза даа пасха темаларны киріңер паза чарыдыңар.

Алексей Владимирович Сагатаев

Алексей Владимирович Сагатаев 1983 чылда Пии аймағындағы Кічиг Ноныш аалында төрен. А. Сагатаев, Хакас хазна университетін тоозып, хакас тілінең кибелістер пас сыххан. А. Сагатаев илседе кибелістер чайап салган. Көзідімге алза: «Хузух ағазы», «Синнең хада», «Төреен аалым», «Чыл пазы», «Ниме чоғыл», «Нымырт ағастар», «Ибзер», «Поэт», «Мөңіс сарын» «Чарым худай», «Хомысчы хыс» паза даа пасха. А. В. Сагатаев «Пилтір оолның чооғы» кибелістер чыындызының авторы полча.

ХУЗУХ АҒАЗЫ

Халын тайға – ол минің чирім,
Андар, өкерсініп, мин көрчем.
Чыллар иртче, амды ол кирі
Ағас аразынча мин пас чөрчем.

Мына чоон хузух ағазы турча.
Кирі инейге ол уғаа төйдір.
Аны көріп, чүреем, кил ачыгча.
Көп сидіктерче ол иртір.

Изен, инес, хузух ағазы!
Нога син чалғыс турчазың?
Ибіре синің төкпес ағазы,
Суучахты даа соолдырчазың?

Хачан-да мында тайға турған,
Аймах хусхачахтар сарнасан.
Сүт тадиылыг арыг суғлар,
Хорлап ала, көгліг ахханнар.

Эх, кирі ағас, сағысха кирчем,
Хайди мин чистек чеем.
Синің торымнарыңны түзіргем,
Паба-ічемге ағыл пирчем.

Харах чазын тут полбаам,
Прай чўреемнең харғанғам:
– Хузух ағазы!
Прай күзімні пирербін.
Ағастар өскіріп, көрербін!

МӨҢІС САРЫН

Мөңіс сарын хачаннаң тарапча,
Ічелер чўректерін хомзындырча.
Ол сарынны тағларым сарнапча,
Ол тағларда алыптар чатча.

Аалларда ам даа төріпче палалар,
Постаң оол-хыстар пар Ине чирімде.
Чонның алыптары тіп адалар,
Кемнің матыр чўрек істінде.

Молат хылыстар таттап парғаннар,
Хызыл хан орнына ол хатығ тимірде.
Чииттер ол көгні көгленчелер,
Пар пістің алыптар тіп, сизінчелер.

ЧАСХЫЗАР

Чалахай ўнің истіп одырчазың,
Көңніме теерте ырлапчазың.
Ыр-көглернең часхызар учухчам,
Ўніңнең мині часхызар апарчазың.

Хайди порчо чайхалып турча,
Син ідөк плесет салчазың.
Хызыл көгенеең чилге сабылча,
Чарых күнге син чарыпчазың.

Чалахай танға чөпсінчем,
Ўнінде көөленіс истігче.
Хайди синзер килдім часхы,
Чўреемде амды минің чахсы.

ХОМЫСЧЫ ХЫС

Хайди тиинігес сегірче
Хузух ағазы ибіре.
Хыстың холы теелбектенче,
Хомыс хылын ол көре.

Пір сапса, аттар чүгүрчө,
Паза хахса, чил үбүрчө.
Салаалары плесет салча,
Көглиг көө тарапча.

Торгы көгененен кис салган,
Порчо чили өңнен турган.
Сүрместері чайылча,
Харахтары чарыпча.

Хоос произведениени хыгырган соонда сагыстарынны читіріңер

1. Поэт «Мөңс сарын» тип кибелісте хыгырыгчаа хайдаг көңнін читірче? Сірернің көріңернен, хайдаг кибеліс иң артых пілдірче? Ногадаңар? Хынған кибелісті хыгырган соонда хайдаг сагыстар төріпче?

2. А. Сагатаевтің кибелістерін ниик пе алай чох па хыгырарға? Хайди сағынчазар? Кибелістер хыгырчатса, сидіктер учурады ба?

3. «Хузух ағазы» кибелістенер сагыстарынны читір пирінер. Хузух ағазының омазын чарытчатхан тиңестіріглер, эпитеттер паза даа п. хоос ондайларны кибелісте табыңар.

4. «Часхызар» кибелісте поэт, часхаа өрініп, ағаа хайдаг ыр көглернең айланча?

Хада-пірге үзүреелер

1. Хайдаг наа нима А. Сагатаевтің чайаачы хоос узынаңар піліп алдыңар?

2. А. Сагатаев – хайдаг поэт? Сагыстарынны чарыт пирінер.

Чайаачы ондайлыг идер тогыстар (істезіглер, проекттер)

1. А. Сагатаевтің алынча кибелізін көрбин үгрен саларға тимненінер.

2. Пос хынғанни А. Сагатаевтің алынча кибелізі хоостыра интерпретацияны пас салыңар.

3. «А. Сагатаевтің поэзиязы» тип презентация тимненер. Көзідіге, хоостар хоостап, тимненер, поэттің сомын табыңар.

Елена Тагира

Халғанчы тустарда поэзияда ідөк наа аттарнаң танызарға чарир. Оларның аразында – Елена Тагира (Сагатаева). Поэт 1975 чылда төрсен. Елена Тагира – сөс чайаачызы, тілбесчі. Аның кибелістері хыгырыгчыларға чағыннар: азых чоохтазығнаң, пос сағыс-көңнін сын читіргенінен. *Олаңай сөстер* кибелісте пар мындаг чоллар: «Олаңай сөстер аразында ноға-да астых парчабыс, ползын ол олаңай «я», ползын ол олаңай «чох»...»

Олаңай сөстернің полған на кізінің чуртазында, үлүзінде тузазынаңар поэт чарыгча. Тиксі чайаачызының өөн сағызын поэттің мындаг чолларында сизінерге чарир: «Ноға-да іди парадыр, пір ле сөс чуртас сайбапчадыр».

Поэт хыгырыгчызар айланча: удур-төдір айазыңар, ачынызыңар паза хайраллазыңар.

АСТЫХ ПАРБА

Ағастарның үчүн
Арығ көрінминче тіпчелер,
Анаң андағ чирде
Астых парарға ұр нимес.

ОЛАҢАЙ СӨСТЕР

Олаңай сөстер аразында
Ноға-да астых парчабыс,
Ползын ол олаңай «я»,
Ползын ол олаңай «чох»...
Че чуртас ас полбас,
Сыданмас ниме чоғыл,
Хайди чарых күн сыгадыр,
Хараа ай чаридыр...

ХЫСХА САҒЫСТАР

Күзі чох күстіге тартыладыр,
Ханады алтынды чылынадыр,
Пір дее ниме сағыссырабин,
Пүүнгі күннең чочынмин.

Ноға-да іди парадыр,
Пір ле сөс чуртас сайбапчадыр.
Сағыс – чүгүрік, тіл – манзыраах,
Андада кізі – сатыроос саасханах...

Полча күннер уғаа чахсы,
Айас, хайхастығ күннер.
Полча күннер хап-харасхы,
Сағы, айас күн килер.

Күн сузы салчатханда,
Хараазын ай сыхчатханда,
Иртен таң атчатханда,
Чир үстүнде чуртас тоозылбас.

ААЛЧЫ ТУСТАР

Полчалар тустар,
Сағыбаан аалчылар,
Постары килчелер,
Хығырбаан даа полза.

Хоос произведениені хыгырган соонда сагыстарыңны читіріңер

1. Е. Тагираның кибелістері көңніңерге кірді бе? Хайдағ кибеліске иң артың хындар? Ноғаданар?

2. Хайдағ темаа «Хысха сагыстар» тіп төрт чоллығ кибелістер чары-дылчалар?

3. «Олаңай сөстер» кибелісте нимеденер чоохталча? Ноға олаңай сөстерге, астың парбас үчүн, ситкіп, хайығ саларға кирек?

Сагыстарыңны читір пиіңер.

Паин Саа / Александр Алексеевич Баинов

Александр Алексеевич Баинов – хакас сөс чайаачызы, хоосчызы. Паин Саа поэтыңар пасхан: «Хайдағ мин поэт? – күлкістіг дее! Сөстернең ойнапчатхан кирі апсах... Че, сөстерні көрглеп, айабин көңніңеэмні, пірее хачан, пірее хайда полыс пірем сағаа мин...».

Хыныс – ол кии,
Хачан тының читпинче.
Хачан ол учухча
Хырларны азыра,
Хачан ирке ахча
Хайнапчатхан чүреңде,
Хачан хыс омазы
Харағың алһында...
Хыныс – хачан харда
Көрчезің чахайахты,
Хачан пілбес чобағ
Чүреңні абыгча,
Хачан сағаа чахсы,
Хати көр салзаң аны,
Хачан пілчезің син –
Ол пу чолда парча...

Читі хыллығ чадығаным,
Хойығ үннің арғызым.
Ағырин теңзем хылларың,
Ибіреп пастир худым.

Көңніңеэмде тіріл килер
Хай ээлерінің тыны.
Хан-чүреэмде төріп
Алып чонымның худы...

Чарылар көк тигір пары,
Чайхалар Илбек Чайаан...

Көг күестер олар хосчалар
Хоолап турған хайыма...

Чуртас тооза үгрәнчөбис...
Үгрәнчөбис өрiнерге,
Күлiнерге, чөпсiнерге,
Тигiрзәр, харап, көрерге.

Чуртас тооза үгрәнчөбис...
Үгрәнчөбис нандырарға,
Сабысты сынмин тударға,
Азахха хатап турарға...

Чуртас тооза үгрәнчөбис...
Үгрәнчөбис хомзынарға,
Харахтаң частар чызарға,
Күс таппин, чолда парарға...

Чуртас тооза үгрәнчөбис...
Үгрәнчөбис удурлирға,
Үдөзiп, сөстөр чоохтирға,
Көрис сыыратсар тастирға...

Үгрәнчөбис... үгрәнчөбис...

Тадар чазыларым,
Тадар чазыларым.
Көптi сыдасхазар
Пурунғы тустардаң!

Күлүк алыптарның
Ханатгың аттары
Тирең артысханнар
Мында хум чоллары.

Күмүс чалыннарының
Сан чох хамчылары
Отгы тамысханнар
Хуба чазыларда.

А синiң оолларың,
А синiң хыстарың,
Сағаа хынып,
Синзери чатхлааннар...

Хачан истілбинче
Чонымның чооғы,
Худым учухча
Пурунғы тустарзар.
Анда мин чиит,
Күлүк алыптарнаң
Ах тас хыптарзар
Хада пастырчабын.
Тастарда турып,
Холға харбап тустарны,
Пүўнгі төлнің
Харахтарынзар көріп,
Пір ле сурығ,
Чүректерге салчабын:
– Позыңны син,
Кемге санапчазың?

Хоос произведениені хыгырган соонда сағыстарыңны читіріңер

Паин Сааның кибелістері көңңіңерге кірді бе? Ынни, хайдаг ондайнаң алыстырып, кибелістерні хыгырарға чарир?

Хада-пірге үзүреелер

1. Поэт «Хыныс – ол ки...» тіп кибелісте, хайдаг тиңнестіріглернең тузаланып, хыныстың омазын сомнапча?

2. «Читі хыптың чадығаным...» тіп кибелісте, поэт хайдаг хоос ондайларнаң тузаланып, чатханны саблапча? Кибелістегі көзідімнерні таап, хыгыр піріңер.

3. Нимеденер чоохталча «Чуртас тооза үгречебіс...» тіп кибелісте? Сағыстарыңны чарыт піріңер.

4. Хайдаг өөн ома «Тадар чазыларым...» тіп кибелісте чайал парған?

Хыгырыгчыларыңның пөгінін пөгін

1. «Тадар чазыларым...», «Хачан истілбинче...» ікі кибелісте поэт хайдаг көңнің читірче? Хайди сағынчазар?

Чайаачы ондайлыг идер тогыстар (істезіглер, проекттер)

Кееркестіг оманың «позыңны син кемге санапчазың?» тіп суриина нандырып, улуғ нимес (80-100 сөс) эссе пас салыңар.

Костякова Людмила Владимировна

Л. В. Костякова – хакас сөс чайаачызы, драматургы, писательлер пірігізінің араласчызы. Л. Костякова Пиин аймағындағы Хойбал аалда төресең. Школа тузындох чайаачы тогысха тартылған. Сөс чайаачызының пастағы чоохтары «Ах тасхылу» альманахта чарыхха сыххан.

Позыңың чуртазын литература тогызынаң палғалыстырып, пьесалар, чоохтар пас салған. Л. В. Костякованың «Сымбал сынның хыйғызы» улуғ чооғының үзігінең танызыңар.

Хыгырыгчыларның пөгінін пөгін

Хрестоматияда «Сымбал сынның хыйғызы» тип улуғ чоохтың үзигі піріл парған, че сірер улуғ чоохты толдыразынаң хығыр салыңар.

СЫМБАЛ СЫННЫҢ ХЫЙҒЫЗЫ

Хас-хачанох пу тайғалардан килкім чон сыххан, төреен. Мында алып, сидіктерге хахабас, махачы чүректіг харындас-пиче чуртааннар. Уғаа ынағ, сидіктернең чалтыранмас полтырлар. Чалғыс ічеліг чонын тутхан осхастар. Адалары хайда-да чаада чат халған полбас па. Чоғар тигірде учуххан хусты, охчаа тартып, харағынаң түзіре атчаң осхастар. Анны, аң тібин, хусты хус тібин, иблерінзер тазып, өстірлер. Иди, чөре-чөре парғанда, уғаа тың иске пайып алтырлар. Ол тустарда чон тайға ла күзінең чуртачаң нооза. Аңнап сыхсалар, пір дее хуруғ айланмачаңнар. Улуғ өс парғаннарында, оол постан пол партыр. Позына ипчі, чазызар сығып, таап килтір. Амды чуртапчатхан осхастар.

Пола-пола килгенде, наа килін кізі чабал сағыстар істінде ал чөре халтыр. «Ноо нимее мин, ирліг чадып, пу ікі ипчинің алны-кистіне чүгүр чөрем. Олар мағаа сүмекчін ползыннар!» тип. Уғаа тың хайнап сыхтыр. Аның соонаң ипти-тапти төстелген иб изеле тура партыр: хырыстабыстар үзілбинібістір. Киле-киле, харындас кізі хада төреен тунмазын, пу харахтаң көрбинібізіп, прай чобағларда аны пыролап, сығара сүрібістір. Иди киректер парчатханда, чон чарымы хыснаң хада суғ чоғар чохтабыстырлар. Ибінең сығар алнында, харындазынаң сурча ба хайдағ:

Ибіре турған чазыларның,
Истіп, айир күзі пар.
Ырах турған тасхылларның
Ылғап чөрер көзі пар.
Улуғ абаам-харындас!
Пыром хайдадыр, чоохтадах?!

Сымзырых ла. Харындас кізі пір дее тапсабинча. Хыс тунма, ачырғанғанынаң сизіндіре сыытап, алдантыр:

Хасхайа турған тасхылларым
Чорғам полғай, харындас.
Көгөріп суулаан тайғаларым
Күбім полғай, абаа-тас.

Харындас табан, тунмазын часхарбин даа, соона удур тапсаптыр:

Хараада көйген ікі чылтыс,
Хости даа турза, тоғаспас!
Хада сыххан харындас
Харах-көстең көріспес!

Иди ле киректер парыпчатханда, хыс кізі, харындазынаң чарас полбазын сизіне, чуртынаң сых парырып, хатабох ырлап пиртір:

Тігі турған Сымбал сында,
Уйам салып, чуртирбын.
Хасхайа турған тасхылда,

Хағбам чазап, киптирбін,
Харындас-абаа!
Көгөріп турған тигірде
Көңнім часхар чөрөрбін!
Худай салған ах чарыхта
Худың, кигеп, чазирбын,
Абам пирген абаа кизи!
Чалбайа чатхан тигірде
Күн сузынаң сулғанарбын
Чабал күстер харылза,
Чулаң, хайраллап, таптирбын!

– Пабам, ноға ол хыс іди теен? Хайдар ол позы парыбысхан?

– Тигі хасхай турчатхан Сымбал тасхылзар чізе. Мына піс аның идеенде турчабыс. Ол, палам, тигірдегі худайларнаң пірлес парыбысхан. Хайди даа тарынза, өкпелензе, хыс харындазына синің чулаң. Хайраханың польп чөрчем теені полбас па за. Анзы, аны сизінмин, туңмазын нимесе салбин, сығара сүрібіскен.

– Нинче-де тус иртібіскенде, чаа ир-күлүксер кіріп, чонын прай хыр парыбыстыр. Хыс туңмазын испеен үчүн, худайлар анзына полыспаан полбастар ба. Нинче чуртаан хыс позы, пірдеезі амды пілбинче. Харындас-ниченің сөгі пу чирлерде хайда-да чатча тіп чоохтасчалар. Ам даа олар кизилерге көлеткі польп көрін парча осхастар. Хайдағ-да сағба пирче полбастар ба. Сын ма, тайма ба – анзын пу ла тасхыллар пілгей...

Көрзем, ай чап-чарых, күнөрте ле чіли чарыпча. Отах алнында чалгыс адычаам, міні сағыпчатхан чіли, пырғырып турча. Андар чағын пас паризам, хыринда, аның чилнін тарап, чиит сіліг хыс турча. Тигір осхас көгілбей тадар торғы көгенектіг, пазында хаасти тартынған ах плат, айға пызыннапчатхан чуға таарлығ.

– Че алтан адыңа. Чирлерім көзіт пирим, – тиді ол.

Паза хайди адыма алтанғаным пір дее пілбинчем. Оңарылзам, пөзік тасхыл үстүнде изер чох чалаң чөрбін. Таң наа ла атылча. Ағастар үстүнге туу тубан, пулуттар чіли, чыылыс парча...

Таң сынап көргем ме, таң ол ниме пазымда ойнады ба. Көрзем:

Алнымда турған ойымда
Ысталып хазаннар турғлапчадыр.
Аның ибіре кизілер
Аймах киптіг хайынысчадыр.
Иирде ічем хайнатхан үгре чызы
Кинетін пурныма пура сапты.
Хараам тағ идеензер тастазам,
Чалынның от тастыхти көйче.
Хызыл тілдер, палыңнап ала,
Чоғар көстеліп атығысча.
Пірде от, өстен. Атылза,
Сағын пырлаза чачырапча.

Паза чоғар, сығырып, сыхса,
Пасча хустар учухча.
Аның алнында ах сағаллығ
Апсах, одырып, чатхан хахча.
Айдынның төстерін тартына,
Айныда хышларзар одыртча.
Абыдылып киліп, чайхана,
Аймытти нымағын чөргісче.
Ипти тыңнап көр турзам,
Чатхан үні пістің чирнен
Хайдар хайхастығ сыңырапча.
Ниме ле ноо ибіре көрзем,
Пістің чонға төп-төбй полча.
Амды матап тыңнап турбын.
Адымның чүгенін позыдып,
Андар чағын пас сыхтым.
Апсах минзер көрбин тур.
Аның хоол үні, хоғдырабинаң,
Аас-ахсынаң іділіп кил тур.
Хайда тығып ала, чағыннап,
Хайда ырахтын истіліп тур.
Апсах, хайда хорхлап, мустап,
Піреде өстеп сыға салча.
Аны көре-көре килгенде,
Істіме соох толдыра саапча.
Хорыхханыма изім сығып,
Пу чирдең тизерге итчем.
Хайчы апсах, міні көріп,
Ноға-да позынзар тарт тура парды...
Паза ла көрзем, от, чалыннап,
Хазыр тычырап көй сыхты.
Пызыннап атылған сағыннары,
Тигірде хусха айлан парып,
Чирзер түссе, аңа хубулып,
Андар-мындар ойлас сыхты.
Көрзем, кинетін
Ибіре турған пөзік сыннар,
Аба чіли орлазып,
Орыннарынаң тибіреп,
Хыйыстырыза чөрлер.
Хырымда турған тайалығ тағлар,
Ахсылығ польып, чабылып турлар.
Аастанған туста ол тағлардан,
Мүўреп ала пуғалар
Андар-мындар пытырас сыхтылар.

Морлап ала, абалар
Сығара ойлас пардылар.
Паза азылза, ат пастығ хустар
Чоғар чайылып учухчалар.
Читон аймахти харсахтығ аңнар
Чилгилезип чорыхха парчалар.
Андох тигір төзі, чалыннап,
Хызыл отха пастыр сыхты.
Хайчы, чатханын позытпин,
Минзер хайбин-көрбин,
Алтын хылларын айныдып,
Паза андар хайыр парча.
Көрзем:
Сыннаң сын уруныс сыхты,
Тағнаң тағ наарылыс сыхты.
Пайаағы хости чөрген абахай хыс
Алнымда чаа тиріліг тура хонды.
Хараам көзіне кинетін
Тағ синінче алып пол парды...
Анаң кинетін ол туста
Пырғы табызы тайғаа толды,
«Сымбал сынның хыйғызы»
Хыйғы салғаны чайылды!
Тудыс-хабыс андох тохтап,
Тубан, көместең тарап чөріп,
Тасхыл арали хайылды.
Көрзем, тағ-сыннар хатабох
Орыннарында турыбысты.
Хырлар тигейінең ізг оор,
Абоғыранып, тынастап,
Кізі чіли өстеп ала,
Тасхыл үстүнче чайылыбысты.
Тубан чіптері, хойып киліп,
Ойым ахсынаң тартылып,
Оорлығ танға хозылып,
Ойлазып, тигірзер көстелді.
Чирдең пөзік пирик тасхыллар,
Читі хадыш Чайааннар
Чабал харбазығ тохтаанда,
Чил-пораанға пастырып,
Чиділіп, харлығып тура парғаннар.
Көрбесен ниме көріп алып,
Испесен ниме истіп алып,
Ибіре-хыримзар хылчаңнап,
Инеліп тура парыбыстым.

Андох алнымда хайрахан алып хыс
Тынастап ала турыбысты.

...Паза ла оңарынзам, олох ла чирде адым үстүндө чайхал парчам. Сабдар адым поэты ла мині ибимзер апарча. Көксиме толдыра көбм тыгылып, чаба пас полбин, сарнап ала парып одырчам. Иди хорлап ах-чатхан хара суучахха читкем. Адым пазох, паспин, пір чирде турыбысты. Мин, тізең, аның тінін поэздип, суғзар чағын пастыртчам. Адым даа уғаа тың сухсап партыр. Аны сизіне, изердең түзіп, суғ хазындағы төңде одыр салғам. Алнымда андох хайрахан хыс тура салған. Минзер тапса-бин көр турча. Мин дее, удур ниме тібин, сабыхсып одырчам. Хулаама хайхастығ сарын, истіле түзіп, чүресе сиип парған. Аны ундубасха сіренчем. Аннаң андар, хыснаң хада сарнап, узи пиртірбін. Соонаң хыс хайдар-да чіт чөрібіскен.

Усхунзам, адым хости, ырах нимес оттапча, хыримда Мойнах адайым, мині хадарып, чат салгыр.

Нинче күн анда-мында астых чөргенім пілбинчем. Хайди соонаң отах-сар айланғаным ідөк оңнабинчам.

...Пабам сах андох, ниме-де сизін салып, азыранмин даа, прай ниме-ноозын ханааға таарлап сыххан. Ічем, тізең, мині, уйғу пазында ідөк ханааға одыргып, теер тонға сулғабысхан.

Чолда, тайгадаң хай-хай ырабысханда ла, ічем пазымдағы уйбап парған сүрместерімні сайабысхан. Мин, тізең, чол тооза ханаада, пубайдағы пала чіли абыдылып, пос алынча сарын хыңнанып парғам.

Аннаң сығара тайғазар улуғларны хоғарын саңайға тастаам.

Хығырыгчыларның пөгінін пөгіп

Текстті сағысха киріңер

1. Хоос тексттің істінде кирілген Сымбал сыннаңар кип-чоохта кемненер чоохталча?

2. Хачан-пурунда чуртаан харындас-пиченің чуртазынаңар сірер ниме пілп алдыңар?

3. Ногадаңар харындазы тунмазын ибден сығара сүрібіскен?

4. Хыс тунмазының чарых омазын чарыт пириңер. Көзидимнерні, хыс тунмазының ырларында таап, өтіг хығыр пириңер.

5. Пу кип-чоох ниме үгретче? Сын харындастасханы теені ниме полча? Сағызыңарны чарыдыңар.

6. Өөн оманың чийт сіліг хыснаң тоғазиинанар чоохтап пириңер. Чийт сіліг хыс өөн оманы хайдағ хайхастарнаң таныстырча? Хайдағ чазыт чирлерні ол ағаа көзітче? Көзидимнерні, текстге таап, өтіг хығыр пириңер.

7. Өөн ома пөзік тасхыл үстүнде изер чох чалаң чөріп, ниме көрче? Хайди сағынчазар, өөн ома сын алай уйғу тузындағы хайыныстарны көрче бе?

Хада-пірге үзүреелер

1. Ноға улуғ чоох «Сымбал сынның хыйғызы» тіп адалча? Сағызыңарны чарыт пириңер.

2. «Сымбал сынның хыйғызы» сарығы хоостыра улуғ чоох полча. Л. Костякова улуғ чоохтың сарығын хайди наачылапча? Автор хайдағ

наа нимелер улуг чоохтың сарыгына кирче? Нандырыга тимненчетсеңер, улуг чоохтың пүдізіне, аның полта чолларына хайыг салыңар.

Чайаачы ондайлыг идер тогыстар (істезіглер, проекттер)

Л. Костякованың чайаачызына паза чуртас чолына чарыдылган көзідіг (презентация) тимненер, көзідіг істіне «Сымбал сынның хыйгызы» чоохха чарыдылган хоостарны, хоос тексттің үзіктерін, писательнің сомнарын кириңер.

Валентина Кирилловна Татарова

Олғаннарға

КҮН – АБАХАЙ ХЫС

Күн, абахай хыс чили,
Мағаа күлін сал турча.
Күн сустарның сілии
Чир көксине чайылча.

Иирде, анымчохтазып,
Тағлар кистінзер инче,
Соонаң, ағаа көгізіп,
Ай сарыны истілче.

Аны көөлче түзімде
Пу хараазын истіпчем.
Пу хайчының ибінде
Чылтыс-харахтар көрчем.

Таң атханча, сарыннар,
Ай сарыннар чайылча.
Көк тигірниң паарында
Күн-абахай усхунча.

Күн, абахай хыс чили,
Мағаа күлін сал турча.
Алтын сустарның сілии
Чир-чалбахты чазапча.

УЗУ, ООЛҒЫЧААМ

Узу, оолғычаам! Пик уйғунаң узу,
Чуртасча парар синің чолың узун...
Узу, оолғычаам! Чирнің үстүнде,

Хайда-да ырах чобаҕлыҕ чирде,
Пу хараада парча ханныҕ харбас,
Пу хараада кем-де чирдең турбас...

Че, син, оолҕычаам, пик уйҕунаң узу,
Чуртасча парар синиң чолың узун...
Таңда чарых күн тигирде ойнир,
Көҕилбей тигирни алтыннаң сырлир,
Таңда күлинерзиң, күнге өрінің,
Таңда хатхырарзың, ах киини тынып.

Че амды. Оолҕычаам, пик уйҕунаң узу,
Чуртасча парар синиң чолың узун...
Ол чолда көп нима саҕаа урунар –
Өрініс, чобаҕ, сiлiг сарыннар,
Пастаҕы хыныс, пастаҕы палаң,
Пастаҕы хыр сазың – ас парба алаң.

Узу аннанар, оолҕычаам, пик узу,
Чуртасча парар синиң чолың узун...
Тадылыҕ уйҕуда күзичең көптелдiр,
Амохтаң чүреңни чахсаа көөлендiр.
О, палачаам! Син, чир-суунча чөре,
Көп нименi идерзиң, сын часка көрe!

ТӨРІТКЕН ЧИРІМНЕЦЕР

Ах теснi пістiн чонда улуг аарласта.
Ах пулут тигiр хойнында,
Ах көбiк салҕах ойында,
Ах ой ат пүкте оттапча,
Постарҕай пазох сарнапча
Төрiткен чирiмнецер!

Ах тубан ирке иртенде,
Ах салым порчо көксiнде,
Ах көбiк айран сузылча,
Апталыстыҕ чатхан хорлапча
Төрiткен чирiмнецер!

Ах тасхыл турча ырахта
Ах сағал чiли сағыста,
Ах порчо танҕа сабылча,
Ах сағыстыҕ чон сарнапча
Төрiткен чирiмнецер!

Ах пічік төллөр холында,
Ах таңнар хараа соолында,
Алтын суснаң кўн ойнапча,
Арғал чоным пазох ырлапча
Төриткен чиримнеңер!

АТПАҢАР ХУСТАРНЫ

Атпаңар чирім чазаан хустарны,
Атпаңар хустарны пір дее.
Чалахай оларның сарыннары
Истіл турзыннар тигірде.

Көстебеңер хара мылтыхтарны,
Амыр көлдерде аат чургазын.
Атпаңар ах мойнылығ хастарны,
Амыр суғларда олар чўс чөрзін.

Тыңнанар кўскўде турналарны,
Анымчоҳ ыс турып оларға.
Олар, тобырып хысхы харларны,
Часхыны ағылар чонға.

Олар, чазы тудып ханаттарны,
Ағылар часхы суулазын.
Атпаңар чирім чазаан хустарны –
Адам чирінің тынызын.

АЛТЫН ТЕЕК

*Хан тигірінің Алтын Тайагы – Алтын Теек
тіп адалча (орыстан «Полярная звезда»).*
*Пу чылтыс хынысчатханнарға чарых пирче,
Астыхчатханнарға чол көзітче.*

Пазох чўреемде синің чарых омаң.
Хараазы ирт парды. Атчадыр таң.
Көгілбей тигірде чалғыс тегілек
Чарыпча, сағылып, чылтыс Алтын Теек.

Ол, минөк чіли, чалғызан-чалғызан,
Ол, минөк чіли, пўўн хараа узубаан.
Ноға сині, өкерсініп, хығырча чўрек,
Иң не сіліг чылтызым Алтын Теек?

Ас пирим ме сағаа хыныс-чазыдым
Паза кем сайбады уйғу-чадыным?
Истерзің ме минің чобаамны сиргек,
Кўмўс харахтығ чылтызым Алтын Теек?

Чоохтап пирим ме сағаа, чылтызым,
Ниме аптагча минің чиит сағызым?
Синің пөзік үлгўн хыри чох илбек,
Алтын харахтығ чылтызым Алтын Теек!

Алай син пір дее хайбассың минзер,
Майыхпин учуғып чидер чиріңзер?
Алай мині испессін, алтын чылтыс,
Пасхаларына читіріп сағылыс?

Че мағаа нандырған тигірдең чылтыс:
– Мин пілчем, кем пирбинче сағаа ай-тыс!
Амды мин сағаа хачан даа пользам,
Амды синің Алтын Тайағым полам!

Амды син полбассың чалғыс-чалғызан,
Мин сағаа ыс турам үлчей – ах талан!
Амды тыыт пирем салыххан ханадың,
Хачанға даа полам Алтын Тайағың!

Алның мин ас пирем сидік чолларға,
Сығарға пользам мин пөзік тағларға.
Мин сағаа, хачан даа пользып, сусталам,
Мин сағаа хачан даа Алтын Теек адалам!

Хоос произведениені хығырған соонда сағыстарыңны читіріңер

В. К. Татарованың кибелістері көңніңерге кірді бе? Нимеденер поэт пасча? Хайдағ өөн сағысты автор хығырығчаа читірче? Ұнни, хайдағ ондайнаң алыстырып, кибелістерні хығырарға чарир?

Хада-пірге үзүреелер

Поэт «Кўн – абахай хыс» кибелісте хайдағ хоос ондайларнаң тузаланып, кўннің омазын чарыгча?

«Узу, оолғычаам» кибеліс хайдағ сарыхтаң пазылған? Ноға автор оолғына *о, палачаам!* тіп айланча? Пу айланыс нимеденер таныхтапча? Сағысты чарыт пиріңер.

В. Татарованың «Атпаңар хустарны» кибелізінде нимеденер пазылча? Пирілген кибелісте хығырығчының алнында хайдағ өөн сурьғ турғысча?

Хыгырыгычыларның пөгінш пөгін

Поэттің «Күмүс харахтыг чылтызым Алтын Теек!», «Алтын харахтыг чылтызым Алтын Теек!» хоос сөстери аның хайдаг көңнін читірче? Хайди сағынчазар?

Чайаачы ондайлыг идер тогыстар (істезіглер, проекттер)

Кееркестіг оманың «Поэзияны син кемге санапчазың?» тіп суриина нандырып, улуг нимес (80-100 сөс) эссе пас салыңар.

Татарова В. К. – үгретчі, журналист, сөс чайаачызы

Валентина Кирилловна Татарова 1952 чылда Алтай аймагындагы аалда үгретчілер сөбірезінде төрөөн. Пабазы, Татаров Кирилл Гаврилович, Илбек Ада чаадаң айланып, 20 чыл Аршаннар школазынаң устаан, соонаң 20 чыл артиинаң облононың инспекторы полған.

Ічезі, Татарова (Аешина) Ольга Николаевна, чаа соонаң пасталыг класстарның үгретчізі полып, най ирте үрөөн. Аннаңар өкіс хал парған үс палазын – Петр, улуг харындазын, Юра, ортын харындазын, паза Валентина хызын – кічигдең сығара өскірген аачалары, Татьяна Михайловна Татарова.

Аачалары палаларға прай чүрөөн чонының кибиірлерін ас пирген. Аннаңар даа Валентина пархазы поэзияны чуртазында чон кибиірлеринге көп хайыг салған. Иди ол, Афгандагы чон чайаачызын наука саринаң істесчен. Кіннің наука тогынчызы полып, хакас чонның кибиірліг үлүкүннеріне көп книга чарытхан.

Чоохтирға кирек – сөс чайаачызы ікі тілнең пасча: орыс паза хакас.

Аның чайаачы чолын пүкүлөө көрбіссө, пастагы кибиелістері «Ленин чолы» газетада 1970 чылдаң сыхчалар.

1974 чылда олар «Часхы пүрлер» тіп чииттернің чыындызында чарых көргеннер.

1980 чыллардаң сығара «Ах тасхыл» альманахта улуг чоохтарның үзіктері сыхчалар:

- 1983 чылда «Үс тирек»;
- 1984-1985 чылларда «Алып Айра суғ»;
- 1989 чылда «Агафьяның чары»;
- 1990 чылда «Иренек суғда».

1991 чылда чарыхха сыхча хакас тілінең «Аат табызы» тіп кинде (аңдар аның прай улуг чоохтары кіргеннер).

1993 чылда, тізен, аның улуг чоохтары орыс тілінең чарыхха сыхчалар («Крик турпана»).

1995 чылда орыс тілінең кибиелістер чыындызы сыхча («Брусника на ладони»).

Пу чылларда чарыхха сыхчалар хакас кибиірлеріне паза үлүкүннеріне чарыдылған ікі тілнең пазылған тогыстар. Олар наукача істезіг хоостыра паза Н. Ф. Катановтың пічктеріне төстеніп пазылғаннар. 1997 чылға тее-ре сыххан книгалар Г. Г. Казачинованаң хада пазылғаннар:

1996 чылда – «От тайи» («Поклонение огню»);

1996 чылда – «Алтын пічік» («Золотые письма»);
1997 чылда – «Той тойлааны» («Свадебный обряд»);
1997 чылда – «Тўс тўзеені» («О чем говорят сны»);
1997 чылда – «Ызых чир» («Священная земля»);
1997 чылда – «Чыл пазы» («Голова года»);
1997 чылда – «Кемзің син?» («Кто ты есть?»);
2003 чылда – «Ўзілбес тамыр ўчўн» («Ради жизни вечной»);
2004 чылда – «Хуртайах тас» («Мать матерей»);
2006 чылда орыс тілінең чарыхха сыхча «Белая волчица» («Ах пўөр Ине») тіп кибелістер книгазы, 2007 чылда ол ікінчізін сығарылған.
2008 чылда орыс тілінең чарыхха сыххан «Серебряные серьги» («Кўмўс ызырғалар») тіп кибелістер чыындызы.

Н. Ф. Катановтың пічіктеріне тўстеніп, наукача істезіг иткен В. Татарованың книгаларына консультант-рецензент полғаннар: фило-софия наукаларының докторы, ХГУ-ның профессоры Л. В. Анжиганова; филология наукаларының докторы, ХГУ-ның профессоры А. Л. Кошелева; филология наукаларының докторы, ХГУ-ның профессоры В. А. Карамашева.

Автор хакас тілінің сіліин, пайын, тадиин асхан ўчўн, ах сағыснаң, хумартхылап адапча ўгретчілерін: филология наукаларының кандидадын Д. И. Чанковты; Хакас чирінің саблығ писательін, филология наукаларының кандидадын Н. Г. Доможаковты, РСФСР-ның саблығ ўгретчісі А. Ф. Алахтасваны. Улуғ алғызын читірче ўгретчі-методист Е. М. Сагалаковаа, филология наукаларының докторы, профессор В. Г. Карповха.

Илья Прокопьевич Топоев

Илья Прокопьевич Топоев хакас литературазына 1980 чылларда ли-тература институтын тоосхан соонда кірген. Аның чоохтары, баснялары газетада, «Ах тасхыл» альманахта удаа чарых көрчөңнер. Чоохтарның көбізі кічиг хығырыҕчыларға чарыдылғаннар, аннаңар аның пастағы киндезі ідөк олғаннарға адалып сыххан. «Кўйтїк Миргенектїн» соонаң автор чоохтарының темаларын алғытхан. Кўп чоохтар сағамғы чуртастың сидїксїнїстерїн читїргеннер, кїзїлернїң иң удаа учурапчатхан читпес сариларын кўзїткеннер. Танызыңар И. П. Топоевтїң «Адаїах» паза «Хоосхачах» чоохтарынаң.

АДАЙАХ

Соох хысхы хараа. Сохтанчых чил, өрiнiстiг сығырып, тура хырларынаң, хазаа үстүлерiнең күбүр харны күрeбiзiп, ойнап чайылча. Туралар, соохха тоңан чили, пүгiрелiп, харға пат парып, мөңiс турчалар. Ибiре хап-харасхы. Чыгыстар ла, уйгуланчатхан чили, харахтарын нуубызып, анаң пазох көрiбiсчелер.

Аал тастыгы. Пiр кичичек, көртiкке пастыр парған турачахтаң, чабал чиллiг харааға хайбин, сууластар, сарыннар истiлчелер. Көзeнeк хаалхалары, ол чилге тарынған чили, чабалланып, сиих-саах түсчелер.

Тасхар, турадағы сарыннарны тыңнап, хулахтарын сиртейте тудып, анаң пазох түзiрiп, түгдүр адайах, пүгiрел парған кiрлес алтында, пөк парып, чатча. Чуға теерiзi соохтаң хомай арачылапча. Адайах, сiрлeзiп, хайди даа чыырылза, тамырларыңча соох ла ойлапча. Чил ағаа ырах нимес хазаачахтаң сосханың шiреде өтiг сиихтапчатханын читiр пирче. Адайах поэзының тасхархы арғызы астапчатханын сизiнiбөккче. Маңат чысчыл пурны турадаң чiчең нимелернiң чызын хаапча. Ол чыстар астапчатхан харнын хычаландырчалар, сiлегейi пос ла саалап турча. Че шiреде турадаң кiзiнiң киңзiглiг тири паза тамкы чызы пури саап килче. Аның сағызында удаа көрiн турча, хайди ээзи, пик азахха турып, ибдең сығар паза кiрлес үстүнeңөк, харыл парған үннең адын адап, ағаа сөбк-саах таста пирчеткенi. Шiреде хайдағ-да ачығ нименең сиип парған ит алай ба халас сығар пирчеңөк. Адайах аны чiзе, iстiнзeр нимe-дe өртeп парыбысча. Ам аннаңар ол, нимeс-дe iзeнiп, iзiксeр сиргeк көр салча.

Хачан-да ол чахсы чуртачан. Иб ээзи алай аның ипчiзi удаа чахсы азырачаннар. Ээлeрiнзeр пастап кiзiлeр көп паза удаа килчeңнeр. Хатхы-күлкi, сарыннар турачахты тiгiрeтчeңнeр. Че соонаң ноға-да нинчe-дe кiзi удаа чөр сыххан. Сууластар, сарыннар тураны тали саабысхадаға төбiй полғаннар. Анаң шiрeрдeң, чайханып, сыхчатсалар, алай сүргiнчiлeргe сөбөртeт парыбыссалар, турадаң хысхырыстар истiлчeң. Иб ээзи iзiрiк үннeң ипчiзiнeң тартысчаң. Ипчiзi харах чазына сiс парған сырайлыг тасхар хайынчаң.

Че пiр хати, андағ күлeет соонда, турада, хысхырыс улам польп, нимe-дe оодылғаны истiлгeн. Анаң иб ээзiнiң ипчiзi улуг чeмоданныг, харахтарын чысхлап, турадаң сых килгeн. Адайах андар чүгүр килгeн. Ээзи ипчi хайдағ-да чылыг сөстeр чоохтанған ағаа, нымзах холларынаң адайахтың пазын, арғазын сыйбаан. Адайға iди сыйбапчатханда истiг полған, ол, харағын нуубызып, турча. Че ипчi анаң, аны көблчe сапхлап, нимe-дe чоохтаныбызып, пар сыххан. Хооп парчатхан адайахтың пурны алшында ограда iзiгiн ағырин чаабысхан.

Паза адайах ағаа тоғасаан. Пайаағы удаа чөрчеткен иреннер улам на удаа чөр сыхханнар. Андада адайға чуртастың сидiгi урунған. Ээзи, ол иреннернең хада турада суулазып, тасхархы нимeс хайбиндаачатхан. Иргeнiндe иб ээзи сых килчe. Кiрлiг кип-азахтыг, пухтал парған састыг, көгeмзiк пурнын хычынып ала, иб аразында тарынча хайынча.

Пүүн күнөртөк сууластар пасталган. Хайдаң-да пазох ол иреннер килгеннер. Ээзи оларны, турадаң чапчаң сығып, удурлаан, үрчеткен адайына чоо хысхырған.

Ам, тізең, күзүрес парирлар. Кем-де турадаң сыхчатханға төөй. Адайах сала маңзыри кірлес алгынаң сыххан. Мына тура ізии хазыра азылды, оор пулгала түсті. Адайах ээзін танып салған, че ол угаа тың чайхал турған, ылчыр азахтарында тур полбин, түңдере күзүри түсті. Кірлес пасхыстарынча тоғылахтанып, хыринда тастал парған көртігесті күреп чөрібісті.

Көмес чадьп, ам тур сыхты. Адайах изіріктерге хынмачаң, аннапар ол, ээзі дее полза, чағын паспин турча. Ээзі, хайди полза азахха турып, тура пулиине чөленді. Че үр дее полбин, чил үбүргенге бе алай хайди, пазох орнында түс халды.

Кізіні сис салып, хазаадағы сосхачах, пазох сиихтап, азыранарға тілеен. Соохха тооп, көмес оңарылып, ээзі тур килген. Анаң, сүрнүгип ала, туразар пастыра халған.

Адайах пілген, ам ээзі ибдең паза сыхпас. Соох чил харах частарын сығара саапча. Ағырин хазаазар соплап парған. Харасхы хазаадағы пулуңнаң аны сосхачахтың түрең наньына чапсыра чадьбысхан. Олар іди удаа соох хысхы харааларны иртірчеңнер. Постарының пілізіп алған тілнең удур-төдір хоптаньызып, анаң, чылып парып, узи пирчеңнер. Ам даа сосхачах, хомзынызын чоохтап, аяастығ хорхлапча. Адайах, аны часхарған чили, хулах кистінең чагабысхан. Сосхачах ариңча сым полыбысхан.

Уйғу аразында олар икеннер, хайди уйғу-чадығ чох чил, хазаа үстүңче сығырып, сохтанып, тохтағ чох учух чөрген.

ХООСХАЧАХ

Чайғызын аалда чуртап, Артас оолах, городсар нандыра килчеткенде, уучазындағы хоосха палазын ағыл килген. Уучазы аның аалда чуртапча. Артас, андар парза, аймах аң-хустарға чоо чапсырхапча. Ол городта кізілердең паза машиналардаң пасха ниме көрбинче. А мында, тізең, книгада хоосталған ибдегі аң-хустар прай пар.

– Пабам! Мин аттаң ойлат чөргем! – хысхырча ол, паба-ічезі тынағ күннерінде аалзар парзалар.

– Ок, соолған! – үрүкче ічезі. – Ат алгына кір парып, чоо тептірдің...

– Хайтпас ир кізее, – күлінче пабазы, – мин аның тузында аттығ іди ле ойлат чөргем...

– Іцең, мині гусак хахлаан, – хоптанған Артас соонаң паба-ічезіне, пазох килгеннерінде.

– Анаң нимее хастарға чағын чөрчезің, – аных көкsepче ічезі.

– Ир кізі хайди хастарға сүрдірчең, – тіпче агаа пабазы.

Іди чайғы тузы табырах ирт парған. Артасха үс классха парарға кирек. Ол аалда чайғызын хойлар хадарған, нымьрт теерерге чөрген. Хынығ полған аалда, городта андағ нимес.

Ам пірсінде паба-ічезі, парып, аны городсар ағыларға тимебiскеннер.

– Че, Артас, ууцаңнаң анымчохтас, ам табырах кил полбассың пеер, – тіпче ічезі.

– Көр, аалда тынанып, хайди пөзік өс парған! – морсынча пабазы.

– Маңат, маңат полысты мағаа палачаам, – махтапча ууказы, Артасты хучахтап.

– Ічен, мин хоосхачахты алып аларға, – сурынча Артас. – Ибде мин аннаң ойнирбын.

– Че-е, нимее хаап чөрерзің аны? – хынминча ічезі.

– Ыгренерге дее сағаа харығ полар, – ікінчiлепче пабазы.

– Мин чахсы ўгренем! – ырбайча Артас, харах частарын позыдып. Паба-ічезі тоғыр пол полбааннар. Чалғыс оолғычахтарының көннiнче полғаннар. Артас хоосха палазын городсар ағыл килген. Хоосхачах, иблерiнде полға түзіргендөк, мааннап сыххан. Пасхаланған одыр алай ічезiн тілеен ме. Артас пастап хоосхачахты пір дее салбинчатхан. Сүтнең азырапча, холдаң салбинча. Хараазын хоосхачах оолағастың көксiнде, түрiлiп, чат салча.

Соонаң оолағас хоосхачахтаң чарханыбысхан. Хайда даа пас чөрзе, азах аразында путхалча, оолахты салбинча. Уроктар итчетсе, столзар сығара тетрадъ алай книга ўстўнде пас чөрче алай чат салча.

Пірсінде Артас, іди харығ полчатханда, хоосхачағын, хаап, ибден сығара силбiскен. Анаң, аны-мыны идiп, хоосхачахтаңар ундуп салған. Узир алнында ла хабына түскен. Ізiк азып, хығырған:

–Кес-кес!!!

Че пір дее тіріг ниме ўндеспен. Оолах төртiнчi хадылдаң алтына теере түскен. Хығырған, көрглеен, че хоосхачах чох полған. Тасхар машиналар ла кўўлееннер. Мөңiс ле айланған Артас ибiнзер.

Хоосхачах паза пір дее көрiнмеең.

Геннадий Кичеев

Чуртастаң алылған кибелiстер

«Хакас чирi» газетаны алзамох, Геннадий Кичеевтің пасхан кибелiстерiн алынча чыып аладырбын. Книгаларын прай алғлап алғам. Чуртастың аймах сарин, чоныбыстың кибiр-оңдайларын, чирiбiстің то-озылбас-парбас хайхазын көзiдедiр ол. Хатап-хатап хығырчазың, позыңа наа ниме таапчазың. (*К. Сунчугашева, Хакасияның чон артизи*)

Аның кибелiстерi чўреебiс тибiретче

Хакас чонның саблығ поэдi Геннадий Кичеев «Хоосчы кўскў» адалчатхан кибелiстер чыындызын чарыхха сығарыбысхан. Сағамғы туста хайдағ даа сыххан книга хығырыҗчыларға улуғ өрiнiс ағылча, паалачаа чох сыйых полча.

Хачан прайзыбыс хынчатхан поэт поэзының хоос сөске пай кибелістерінің чыындызын чарыхха сығарыбысса, оңарылыстығ, ол хайдағ улуғ өрініс. Аның наа книгазын прайзыбыс алып алғабыс, хынып хығырғабыс. Че чалғыс кізінің өрінізі хайди-да чамдыхти пілдіртче. Хачан ол өрініс пасхазының өрінізінең пірікчетсе, анзы толдыра өрініс поладыр.

Геннадий Владимирович Кичеевтің саргалбас, хурубас поэзиязы чахай-ахтан на турзын! Піс пу сөстерге прайзыбыс хозылчабыс, чайаачы усты наа чидіглерге алғапчабыс. (*Хакас драма театрының чиит артисттері*)

Хада үзүрелер

Сіреп Г. В. Кичеевтің чайаачы хоос узынаңар ноо ниме піліп алдыңар? Чоохтап пириңер.

Г. В. Кичеевтің кибелістерінең танызыңар.

ИРТЕН

Көгізск көзенемні
Пазох ла тохлатча.
Ічем не чіли мині
Иртен иртөк усхурча.

Сыхчам, иргезін турып,
Сөрбн киинен тыңарға.
Чазызар маллар сүрп,
Тубан арали парарға.

Күскү күн тағ төзінде
Уйғулығ хараан асча.
Төресн чирім үстүнде
Сустар ойнап пастапча.

СЫҒЫРАЙЛАР

Сығырайлар, сығырайлар –
Ааллап килді абахайлар.
Одырчалар огородта
Чалаас, хар даа чох ағаста.

Көрчем көзенек өтіре,
Аалчыларыма өріне.
Тамахтарны хахлапчалар,
Тумзухтарын чысхлапчалар.

Хайдағ ачыныстығ олар!
Хызыл киптіг туңмачахтар.
Киліңер минзер күннің десе,
Аазым тоозылбас пір десе.

ИИРДЕГІ ХООС

Тағда, пулут чілі харалып,
Хойлар чадыға чыылысча.
Кўн, халғанчы сустарын ызып,
Ах тағ кистіне чазынча.

Сўрместіг хазыңнар турчалар,
Иирдегі амырны тыңнап.
Харғалар хоныхха парчалар,
Пўлес көк тигірде ойнап.

СЫБЫ

Чирні хучахтапча алтын кўскў,
Сіліг хоос өңнернең сулғапча.
Сөрөннең тартынча чирнің үстү,
Тасхар кўскў чиллер ойнапча.

Ағын хустар пазох учухчалар,
Мөңіс табыстарын артызып.
Көгліг арығлар тымылчалар,
Чўрек пўрлерні чирге тооладып.

Чалғыс ла сыбы ырах тайғада
Турча, көк пўрлерін чідірбин.
Ачығ соох порааннығ хысхыда
Ідөк тее сіліг, нимее кілебин.

Кізі дее сыбы, ос полған полза,
Чідірбесчік чииттегі сіліин.
Андада кирі-хурулар, хынза,
Чөрерчіктер пір дее хомзынмин.

ПУЛУТТАР

Учухчалар, учухчалар
Пазох хайдар-да пулуттар.
Пісті тастап парчалар,
Артызып, мөңіс сағыстар.

Пулуттар, кўскў пулуттар
Кўр чил аттарға алтанча.
«Ырах па іди чол туттар?» –
Хара пазымда сурығ турча.

Сірге пасха нимес
Андар-мындар көс чөрерге.

Че минің не чўресем хынмас
Пос чирін тастап парарға.

ХООСЧЫ КЎСКЎ

Алтын кўскў, чазы, тағ, арығларда
Хоосчы польшп, хоостапча хоостарын.
Тынаға тўзіп, чалбах чазыларда
Чазы хастары айнытча чолларын.

Озархы пора тағларның ўстўнче
Ах чилінніг пулуттар ойласча.
Пўрўңкў тартылып, орай полғанча,
Малчылар кўр малларын чыы тартча.

Хоосчы кўскў, ўриндїрче хоостарың,
Хайдағ сїліглер хазыңнар турча...
Кїзїни ле осхас иптїг холларың
Іче-чирнї хайхастығ хоостап салча.

Сынап син осхас хоосчы полған ползам,
Хоостирға ирке тўресен чирїмнї –
Че андағ хоосчы нимесїн, оңназам,
Айа чїли азарға кўнїмнї.

Че идўк тее чылығ, истїг мағаа,
Хара суучах чїли кўннїм кўглезе,
Сўстер, кўр аттар чїли сығып чазаа,
Ах чачында чарызып ойлаза.

ТЎРЕЕН ТІЛМНЕЦЕР

Чиит оол-хыстарны исчетсем, ноға
Айас кўн пїлдїрче пулуттығ.
Тїпчелер, пїстїң тїл чазығ уғаа –
Чоохтанарға даа уйадыстығ.

Чох, ол чирїбїс осхас сїліг,
Пурунғыдаң алча тамырларын.
Чарых кўн сузы осхас ўтїг,
Кўўлче кўглепче сарыннарын.

Пабам чуртында тўгдўр адай даа
Хакас тїлмнї чахсы пїлче.
Пїстїң чирде тўресен хазыңас таа
Пїске таныс кўгнең кўглепче.

Сынап мин ундут салзам пос тілімні,
Позымны хакасха санабаспын.
Көк порчо осхас Хакас чирімні
Паза төреен чирім тібеспін.

ХАКАС ЧИРИ

Кічігдөк, хара суучах чіли, көглеем,
Көріп төреен чирімнің хоостарын.
Синнең дее артых сіліг, пай чир көрбеем,
Иртіп аймах чирлернің чолларын.

Айаң пастығ тағларында чөрзем,
Ирткен-парған хыр тустарны сағынчам.
Ах чазыда күргеннерні көрзем,
Тигірибдегі ле чіли пазырчам.

Хачан-да пурунда, пістің чирде,
Илбек, күстіг Хакас пай хазна полтыр.
Поғдархас, хайхас чўреем-көңнімде,
Ол туста аны Низами көглептір.

Көрчем мин пўўнгі Хакас чирімні,
Наа чидіглернең алнынзар пастырча.
Өрініп, көглепчем ирке чирімні,
Аттар чіли сөстерім ойласча.

Хайди хынмассым ада чиріне,
Хайди иң чарых, чалахай кўн хараа.
Хайди хынмасын ине чиріне,
Хайда суғ, іпек иң тадылығ мағаа.

Пос сағызын читіріңер

Г. В. Кичеевтің хайдағ кибелізі сірернің көңніңерге иң артых кірді?
Хайдағ сағыстар төріді?

«Хоосчы күскү» кибелісті өтіг хығырарға тимненіңер. Пирілген кибелісті хығырза, хығырығчының көнні көдірілче бе? Сағызынарны чарыт пиріңер.

Хада-пірге үзүреелер

Г. В. Кичеевтің кибелістерінде нимеденер чоохталча? Кибелістернің темаларын аданар. Кибелістерде поэттің чуртасха көрізі хайдағ ондайнан сомналча?

Евгений Толмачев

Евгений Толмачев – Хакасияның поэти. Аның кибелістері «Хакас чирі» газетада сығып пастааннар. Аның кибелістерінің чыындызы сыхан. Кибелістерінің өөн темалары: хыныс, кизінің чуртазы, сын полары.

ТЫЛОЦАХТАР

Көгілбей тигірче учухчалар
Пулуттарнаң хада турналар...
Оларны позынзар хығырчалар
Харахтары көрбесен ырахтар.

Сас чирде, мондылып, чайхалчалар
Харахха көрінмесен хамыстар.
Кистінде, сорайып, ығасчалар
Турнаны өскірген тылолар.

«Ир синге чит парған ханаттарнаң,
Турначаам, палачаам, син учух!
Че киресен, хал парған тылоларға,
Харалза, ағыларзың син суғ!

Көгілбей тигірче учухчалар
Пулуттарнаң хада турналар.
Оларны позынзар хығырчалар
Сас чирлер, хамыстар, тылолар...

ХАЙХАС ТУЗЫ

Хайхас тузын көрче харағым,
Чылығ часхы турча тасхар.
Ноға хурчи кискен тонағын
Суур тартчалар ағастар?

Ноға хахсап париған көөме
Урыл парир чағбан хайах?
Ноға іди, тискеркі көрім
Хараама минің чахайах?

Күскү читсе, өңніг пүрлерін,
Тастидыр суура ағастар...
Часхы килзе, олох киптерін,
Тастап, чалаастанча хыстар...

ТИРЕКТЕРГЕ

Ирткен кўннерни сағысха кирчедіп,
Хырал парған турчалар тиректер.
Ибдең парған чўктерін тееріп,
Пустығ суғны төкчелер иңнімзер.
Мин дее ідөк ле паардаң сыханнарны
Чуртас салғаанзар көөлче үдесчем.
Ідөк ахча харах частарым,
Чітіг пычах чўреемні кисклепче.
Паза хайда? Оларның чуртастары –
Таңдағы кўн, чахсаа ізенізім!
Чарых кўннің нымзах сустары –
Ылғир туста килер ұлұкўнім.
Паза хайди? Оларда, палаларда,
Минің тайаам чағдапчатхан туста.
Іди полар, полар тустарда
Кізі халзам пу чарых үстўнде!

Тузаланган литература

1. Алтын Теек (сборник стихов). – Абакан: Хакаское книжное издательство, 2012. – 88 с.
2. Алтын тамырлар. Родники народной поэзии: сб. тапхатов с нотами / Дом литераторов Хакасии, Союз писателей Хакасии; авт.-сост. А. В. Курбижекова. – Абакан: Дом литераторов Хакасии, 2010. – 80 с.
3. Арчот хам: повесть для детей старшего школьного возраста / Н. Тиников. – Абакан: Дом литераторов Хакасии, 2011. – 160 с. (легенды и рассказы на хакасском языке для детей старшего школьного возраста).
4. Древо жизни: стихи и переводы. На хакасском языке. – Абакан: Диалог-Сибирь, 2010. – 140 с.
5. Паин Саа. Таңма / Знак. Сборник стихов на хакасском языке / Паин Саа. – Абакан: Дом литераторов Хакасии, 2013. – 96 с.
6. Паночах: Сборник рассказов / Сост. И. Топоев – Абакан: Дом литераторов Хакасии, 2013. – 110 с. (сборник рассказов на хакасском языке для детей среднего школьного возраста).
7. Полган на күнге өрнчөм: сборник стихотворений / Е. Н. Толмачев. Абакан: Дом литераторов Хакасии, 2014. – 80 с.
8. Н. Ф. Катанов: научно-публицистическая повесть / И. Кокова. – Абакан: Дом литераторов Хакасии, 2012. – 304 с.
9. Стихи для детей младшего возраста. – Абакан: Бригантина, 2016.
10. Песни для детей младшего возраста / Н. В. Катаева. – Абакан: Бригантина, 2016.
11. Сибен Арыҥ (героическое сказание). На хак. языке / Вступ. ст. Г. Г. Казачиновой. – Абакан: Хакаское книжное издательство, 2011. – 324 с.
12. Сымбал сынның хыйгызы. Манящая тайна Самбыла: Сб. рассказов для детей старшего школьного возраста / Л. Костякова. – Абакан: Дом литераторов Хакасии, 2010. – 84 с.
13. Таежные голоса. Стихи для младшего школьного возраста / Т. Ф. Казанаева. – Абакан: Союз писателей Хакасии, 2013.
14. Чудесные гости: стихи для детей младшего школьного возраста / Паин Саа. – Абакан: Союз писателей Хакасии, 2013.
15. Чылыҥ күнде: кибелістер. – Аҕбан: Хакасиядағы чайаачыларның туразы, 2015. – 48 с.: хоос.

Таптыргас

Кіріс.....					
3					
I чардых. 1-4 класстар					
П. В. Курбижеков.....					4
Ю. В. Тарабарова.....					6
А. В. Килижеков.....					8
А. Чап-рай.....					11
Г. Г. Казачинова.....					12
П. Саа.....					14
Т. Ф. Казанаева.....					16
II чардых. 5-9 класстар					
Г. Г. Казачинова.....					18
Хан П. ра.....					22
9 класс					
Н. Е. Тиников <i>Арчот</i> хам.....					26
А. В. Курбижекова <i>Сибен Арыг</i>					31
А. В. Сагатаев <i>Хузух агазы</i>					44
Е. Тагира <i>Астых парба</i>					46
П. Саа <i>Хыныс</i> – ол киш.....					48
Л. В. Костякова <i>Сымбал сынның хыйгызы</i>					50
В. К. Татарова <i>Күн</i> – <i>абахай</i> хыс.....					56
И. П. Топоев <i>Адай-ах</i>					61
<i>Хоосхачах</i>					6
3					
Г. Кичеев <i>Иртен</i>					64
Е. Толмачев.....					69
Тузаланған литература.....					71